

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka

SLUNCE A MĚSÍC V ČESKÉM JAZYCE
(THE SUN AND MOON IN THE CZECH LANGUAGE)

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Autorka DP: Pavla Procházková

Mládeže 4

169 00 Praha 6

ČJ – ZSV

Prezenční studium

Rok dokončení DP: 2010

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury.

Místo vypracování: Praha

Datum: 12.4.2010

Podpis

Poděkování:

Ráda bych poděkovala svému vedoucímu diplomové práce, PhDr. Ladislavu Janovcovi, za všechny cenné rady a připomínky. Děkuji mu za vstřícnost, ochotu a trpělivost, se kterou se mi věnoval.

Dále bych ráda poděkovala za podporu svojí rodině a přátelům.

Obsah:

1. Úvod	3
2. Základní teoretická východiska kognitivního přístupu k jazyku.....	5
2.1. Člověk a jeho rozumění světu	5
2.2. Kognitivní přístup k jazyku	7
2.3. Kognitivní sémantika.....	8
2.4. Metafora v kontextu kognitivního přístupu k jazyku	11
2.4.1. Metafora aktuální a uzuální	11
2.4.2. Teorie konceptuální (pojmové) metafory	12
2.4.3. Metafora orientační	13
2.4.4. Teorie konceptuálních schémat	15
2.4.5. Propojení těla a mysli	18
2.4.6. Jazykový obraz světa	21
3. Charakteristika jazykového materiálu a cíle kognitivní analýzy.....	25
3.1. Charakteristika zpracovávaného jazykového materiálu	25
3.2. Cíle kognitivní analýzy.....	26
4. Kognitivní analýza slova-pojmu slunce, kognitivní analýza slova-pojmu měsíc	28
4.1. Významová struktura.....	28
4.2. Etymologie	30
4.3. Slova odvozená, synonyma	31
4.4. Koncept slova-pojmu slunce v českém jazykovém obrazu světa.....	32

4.4.1. Záření.....	32
4.4.2. Hodnota	38
4.4.3. Prostor.....	41
4.4.4. Pohyb.....	42
4.5. Koncept slova-pojmu měsíc v českém jazykovém obraze světa.....	45
4.5.1. Čas.....	45
4.5.2. Pohyb – pád z měsíce	46
4.5.3. Měsíční svit	48
4.5.4. Tvar – měsíc je obličej.....	49
4.6. Porovnání konceptů slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc.....	51
4.6.1. Rozdíly ve vnímání.....	51
4.6.2. Slunce je cennější než měsíc	52
4.6.3. Slunce ukazuje, měsíc ukrývá	53
4.6.4. Porovnání úsměvů	53
4.6.5. Na slunci se dá vyhřívat, z měsíce se dá spadnout	54
5. Antropocentrický charakter jazyka.....	55
5.1. Slunce a měsíc v představách nejstarších lidských kultur.....	55
5.2. Měsíc a paralely ve fungování ženského těla	56
6. Shrnutí poznatků o konceptu slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc v kontextu českého jazykového obrazu světa.....	58
7. Závěr.....	61

1. Úvod

Slunce a měsíc v našem životě hrají velmi důležitou, do značné míry nezastupitelnou roli. Vnímáme je především v kontextu pravidelného pohybu po nebeské obloze, se kterým se spojuje střídání dne a noci. Slunce a měsíc mají své charakteristické kvality – vnímáme nejen jejich barvu či tvar, všímáme si také výrazných specifík každého z nich. V případě slunce se jedná především o vyzařování světelné a tepelné energie, která je jednou ze základních podmínek udržitelnosti života na zemi. Dominantní u měsíce je zase cyklické střídání tvaru na základě jeho měnící se osvětlenosti.

Tyto a mnohé další kvality stojí na počátku naší práce, která si klade za cíl zabývat se konceptem slunce a měsíce v českém jazyce. Naše zkoumání by se mělo stát příspěvkem k problematice kognitivní lingvistiky. Východiska kognitivního přístupu k jazyku se zakládají na propojenosti jazyka s procesy vnímání, které se odehrávají v lidské mysli. Způsob, jakým o světě přemýšlíme, se promítá do fungování našeho jazyka. Kognitivní lingvistika tedy ve svém zkoumání vychází z propojenosti jazyka a mysli v kontextu specificky lidského vnímání vlastní tělesnosti zakotvené do struktury světa. Jazykové prostředky, slova a způsoby jejich spojování, zákonitosti v gramatické struktuře a mnohé další aspekty, vypovídají v duchu kognitivního přístupu velice významně o způsobu fungování lidské mysli v celé její šíři a složitosti. Jazyk a mysl jsou dvě propojené oblasti, z hlediska jedné můžeme usuzovat na povahu druhé a naopak. Jazyk je přístupem k pochopení naší mysli, mysl vypovídá o způsobu fungování našeho jazyka.

Jedním ze základních východisek kognitivního přístupu je, že náš jazyk funguje na principu metafory. Pod pojmem metafora se běžně rozumí intencionálně utvořený produkt jazykové umělecké, zvláště básnické tvorby. Označení koresponduje s představou jevu do značné míry vzdáleného běžnému jazykovému projevu. Kognitivní přístup se naproti tomu snaží dokázat, že metafora ve strukturách našeho jazyka funguje zcela přirozeně a běžně. Metaforické vyjadřování je opět dokladem propojenosti struktur jazyka a mysli.

V naší práci se budeme zabývat převážně zkoumáním frazeologických slovních spojení, ve kterých figuruje lexém slunce a měsíc. V souladu s východisky kognitivní lingvistiky bychom rádi ukázali, jakým způsobem slunce a měsíc utvářejí svůj koncept v mysli uživatelů českého jazyka.

2. Základní teoretická východiska kognitivního přístupu k jazyku

Předmětem zkoumání všech oborů kognitivní vědy je lidská mysl a procesy, které se v ní odehrávají. K podstatným otázkám patří, jaký je vztah mysli a jazyka – jak se tyto dva systémy vzájemně propojují a ovlivňují. Do jaké míry ovlivňuje mysl jazyk, jakým způsobem mysl jazyk využívá, z druhého úhlu pohledu – co vlastně jazyk vypovídá o strukturách naší mysli. To všechno jsou problémy, kterými se zabývá právě kognitivní lingvistika.

Procesy lidské mysli se odhalují a zkoumají obtížně, neboť se odehrávají skrytě. Musí se k nim hledat přístupová cesta, kterou kognitivní lingvistika našla právě v jazyce a zákonitostech jeho fungování. *„Toto zcela obecné východisko ústí v jeden ze základních postulátů kognitivismu: jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition). podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál.“* (Vaňková a kol., 2005, s. 21)

Základní problémy, které se pokusíme nastínit, se budou týkat lidského porozumění světu, jeho uchopování prostřednictvím jazyka a mysli.

2.1. Člověk a jeho rozumění světu

Člověk určitým způsobem existuje ve světě. Nevyskytuje se v něm izolovaně, ale naopak v neustálé interakci se svým okolím. Musí zpracovávat řadu vjemů, reagovat určitým způsobem na podněty zvenčí a především si sám v mysli třídit, jak se ho okolní svět dotýká, co pro něj představuje a znamená. Na jedné straně tedy vnímá podněty, které na něj působí zvenčí. Následně tyto podněty musí zpracovat v mysli a jistým způsobem je pro sebe vyhodnotit, uchopit je rozumem, porozumět jim.

V otázce formulování lidského vztahu ke světu počítáme s následujícím východiskem:

„Lidský vztah ke světu je založen na rozumění. Rozumění má řečový charakter, to znamená, že je dáno primárně jazykem a v jazyce.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 37)

Je to tedy právě jazyk, který zaručuje naplnění našeho světa smyslem. Pokud jazyk zaručuje smysluplnost, vycházíme z předpokladu, že je v něm určitý smysl, klíč k porozumění světu, založen předem. Tedy je v něm dříve, než se člověk vůbec začne po smyslu ptát. Řečeno s Janem Patočkou:

„Jazyk nám ustavičně artikuluje svět. V jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem.“ (Patočka, 1995, s. 130)

Člověk se prostřednictvím porozumění ukotvuje do světa. Svět jako problém je velmi široce založený a vnitřně bohatě strukturovaný. Jednou z jeho složek, která lidského jedince silně ovlivňuje, je struktura společenských vztahů. Do nich člověk proniká již od svého útlého dětství, potřebuje je pochopit, aby se mohl stát jejich součástí. Ve světě totiž lidský jedinec nefunguje jako izolovaná jednotka, vyskytuje se uvnitř společenských vztahů, v interakci s ostatními lidmi.

Kudy vede přístupová cesta k pochopení lidského společenství?

Proces socializace, vrůstání jedince do společnosti, je umožněn díky jazyku. Nejbližší osoby zprostředkovávají od počátku lidskému jedinci přístup k jazyku, vstupní klíč k pochopení světa, k začlenění se do společnosti.

Lidská společnost není jednolitým, nečleněným útvarem. V jejím rámci existují různé národy se svými specifickými kulturními a jazykovými kořeny. Každé jazykové společenství si s sebou nese jistá specifika v uchopování světa. My budeme v naší analýze slov-pojmů slunce a měsíc vycházet z perspektiv uvažování v českém jazyce.

V rámci různých jazykových společenství tedy vzniká prostor pro specifické uvažování o světě v kontextu vlastního jazyka. Existuje však také předpoklad, který lidský pohled na svět sjednocuje – je založen na principu porozumění světu prostřednictvím vlastního těla a jeho umístění ve světě. Kognitivní přístup k jazyku demonstruje, že náš pojmový aparát je do značné míry utvářen právě na základě tělesné zkušenosti, prožitku vlastního těla, který je svým způsobem univerzální pro každého lidského jedince.

Vycházíme tedy z předpokladu, že abychom mohli nějaký podnět určitým způsobem uchopit, musíme mu nejprve porozumět – čili zpracovat jej pomocí rozumu. Ve své

následující analýze slov-pojmů slunce a měsíc vycházíme z toho, že rozumění světu je nám umožněno na základě jazyka, významnou roli v rámci tohoto procesu hraje naše tělo a tělesnost.

2.2. Kognitivní přístup k jazyku

V rámci kognitivního přístupu k problematice je podstatné zformulovat propojenost jazyka s tzv. konceptuálním systémem. Konceptualizace představuje proces, v němž má mluvčí na počátku představu o tom, co by chtěl sdělit. Jedná se o druh představy v předjazykové fázi. Ve výsledku se na základě představy utvoří v mysli určitý pojem. Celý tento proces zastřešuje právě konceptuální systém – přechod od předpojmové představy ke konkrétnímu pojmu.

V kontextu amerického kognitivismu se jazyk s konceptuálním systémem ztotožňuje.

Dalším přístupem je uchopení jazyka jako obrazu světa, interpretace světa. Způsob, jakým se nám svět jeví, jak představy o něm zpracováváme v naší mysli, vychází právě z jazyka – jeho prostřednictvím o věcech uvažujeme a vypovídáme.

Jazyk je také zdrojem pro uchovávání specificky lidské zkušenosti se světem, je tedy jakousi živou pamětí, která dokáže přijímat nové podněty a udržet ty starší.

Kognitivní přístup k jazyku se zaměřuje především k řeči, která představuje schopnost a činnost spjatou s lidskou tělesností a zkušeností se světem. V kontextu řeči se odráží množství aspektů, proto ji nelze zkoumat ani popisovat na základě určitého uzavřeného systému.

V centru zájmu kognitivního přístupu ke zkoumání jazyka stojí především slovní zásoba, jejíž součástí je i frazeologie, na kterou se zaměříme v rámci kognitivní analýzy slov-pojmů slunce a měsíc.

K další významné oblasti zájmu patří zkoumání slovního významu s přihlédnutím k širším souvislostem. *„Zkoumání významu takové, které zohledňuje nikoli jen – zjednodušeně řečeno – vztahy slova k jiným slovům téhož (sub)systému, jak je to příznačné pro lexikologii strukturně pojatou, nýbrž i jeho zapojenost do konceptuálního systému*

představovaného daným jazykem, jeho místo v jazykovém obrazu světa.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 30)

Důležitým východiskem pro kognitivní zkoumání jazyka je sémantika, která je ovšem v tomto kontextu neoddělitelně propojena v rámci jazykovědy s pragmatikou, ale též s dalšími vědními obory – psychologii, filosofií, antropologií aj.

2.3. Kognitivní sémantika

Sémantika je pro kognitivně orientované lingvisty těsně provázaná s pragmatikou. „*Jazykové vědomí je neoddělitelnou součástí vědomí o světě.*“ (Vaňková a kol., 2005, s. 28) Na rozdíl od strukturního pojetí sémantiky se v kognitivním přístupu neprojevuje tendence oddělovat od sebe jazykovou a mimojazykovou složku významu. Vychází z předpokladu, „*že významy jsou součástí poznávacích – kognitivních a prožitkových struktur*“ (Tamtéž, s. 28). Význam není uzavřen pouze uvnitř jazykové struktury. Je ovlivňován zvenčí a k jeho proměnám dochází i na základě užití v běžné komunikační praxi. Dále je v otázce významu nutné vzít v úvahu specifčnost kulturního prostředí, ve kterém se utváří. Při zkoumání významu určitého jazykového výrazu je třeba brát ohled na kontext, v němž je užit, na základě toho se může rozvinout poměrně široké spektrum jeho možných významů.

V otázce zkoumání významu se kognitivní přístup jeví odlišně od strukturního přístupu pro svůj komplexní přístup k problematice. Dává totiž možnost zachytit nejen denotační složku významu, která z hlediska strukturního pojetí představuje vztah mezi formou a pojmenovávaným objektem, ale umožňuje se zaměřit i na složku konotační, která odráží, jakým způsobem se uživatel jazyka vztahuje k realitě pojmenovávaného světa. V kognitivním přístupu k jazyku totiž nefunguje rozdělování a vzájemné vymezování těchto složek významu. Význam je pojímán jako kompaktní celek.

Strukturní přístup k jazyku má tendence tyto dvě oblasti oddělovat, rozlišovat mezi pragmatickou a sémantickou oblastí zkoumání, na rozdíl od kognitivního pojetí, které volí přístup celostní.

Přiblížení strukturního přístupu k problematice:

„Konotace. Sekundární významové rysy (sémy) podílející se na pragmatické složce významu lexikálního, především rysy postojové, citově hodnotící, expresivní, estetické, intenzifikační, evokační aj. Konotace odráží vtaž uživatelů jazyka k mimojazykové realitě a liší se tak od denotace, která je vztahem mezi jazykovou jednotkou a mimojazykovou realitou“ (Encyklopedický slovník češtiny, 2002)

Encyklopedický slovník češtiny přistupuje k problematice konotační složky jako k významovému rysu sekundární povahy. Pragmatickou složku odděluje od složky sémantické. Odděluje jazykovou a mimojazykovou realitu, na základě tohoto vymezení ukazuje rozdíl mezi konotací a denotací.

Přiblížení kognitivního přístupu k problematice:

„Sémická, komponenciální analýza postihuje denotační složku významu – a ukazuje přesné místo daného prvku v lexikálněsémantickém systému jazyka [...] Vyžaduje však doplnění, postižení konotací, toho, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití, a co tedy na tomto základě modifikuje postoje mluvčích k denotátu a dává např. možnosti k metaforickým konceptualizacím.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 28)

Složka konotační není v tomto pojetí záležitostí druhotnou, naopak je velmi podstatná a podílí se výrazně na utváření širokého významového spektra daného výrazu. Nikoli rozdělování na jednotlivé složky a komponenty, ale právě celostní pohled zajišťuje komplexní přístup k problematice významu, ale též k problematice jazyka jako svébytného celku.

„Komplementární vzhledem k přístupu strukturalistů bude tedy přístup právě opačný: vychází z nerozložitelnosti významu, z jeho komplexní („gestalt“) povahy, z nutnosti vzdát se „definice“ ve prospěch „explikace“.“ (Tamtéž, s. 28)

Kognitivní sémantika tedy konotace nepovažuje za záležitost druhotnou a neuchopitelnou, neboť v některých případech je třeba *„vysvětlit jako podstatnou součást významu právě aspekty kognitivní a kulturní, projevující se v konotacích; ty totiž bývají základem*

pro konstituci dalších, přenesených významů, konotacemi zabarvených derivátů, případně frazeologických jednotek, a v neposlední řadě se uplatňuje v aktualizacích." (Vaňková a kol., 2005, s. 29)

Stejně jako je kognitivní přístup k jazyku komplexní v otázce problematiky významu, je také celostní z hlediska zkoumání vývoje jazyka, konkrétně jeho stavu minulého a současného. *„Synchronní zkoumání se v kognitivní sémantice vzájemně doplňuje s diachronním, v rámci bádání orientovaného na současnost se často studuje i původ a proměny obrazu dané skutečnosti, jak je ukazuje jazyk.*" (Tamtéž, s. 29)

Své nezastupitelné místo v kognitivně-sémantickém přístupu k jazyku má také etymologie a zkoumání motivace vzniku slov. Slovo se na jazykovém obrazu světa podílí a zároveň se do něj umísťuje právě i na základě těchto aspektů, které o něm leccos vypovídají.

Vaňková a kol. (2005) v souvislosti s etymologií poukazuje na nezanedbatelné postavení tzv. lidové etymologie. Považuje ji za důkaz toho, že člověk má tendenci domýšlet ve všech entitách světa smysl a vzájemnou propojenost. Interpretace původu slov pouze na pocitovém základě opět do značné míry ukazuje, jak naše jazykové myšlení o světě probíhá zcela spontánně a přirozeně.

Dosud jsme ukazovali, jakým způsobem se v kognitivním přístupu k jazyku preferuje celostní přístup. Jak se do sémantiky promítá pragmatika, jak se propojují poznatky ze synchronního a diachronního přístupu, jak se předpokládá neoddělitelnost jazykové a mimojazykové reality světa. Pokud bychom přesto chtěli v rámci kognitivního přístupu k jazyku vymezit jisté protiklady, můžeme uvést příklad opozice *„centrum – periferie“*, kterému se budeme podrobněji věnovat v rámci rozboru tzv. konceptuálních schémat M. Johnsona.

2.4. Metafora v kontextu kognitivního přístupu k jazyku

2.4.1. Metafora aktuální a uzuální

Z tradičního úhlu pohledu se za metaforu označuje pojmenování určité skutečnosti zástupným pojmem. Přenesení významu z jedné entity na druhou se realizuje na základě jisté vzájemné podobnosti. „*Podstatou metafory je chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci.*“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 17)

Pojem metafora budeme nahlížet z několika možných úhlů. Na prvním místě uvádíme tzv. metaforu **aktuální**, která vzniká jako produkt umělecké literární tvorby, zvláště jazyka básnického.

Výsledky kognitivního přístupu k jazyku dokazují, že metafora v našem životě, konkrétně v mysli a jazyce, figuruje zcela přirozeně a velmi významně, ačkoli si to běžně neuvědomujeme. Metafora, se kterou se setkáváme takřka v každodenním užívání jazyka, se nazývá metaforou **konvenční** neboli **uzuální**. Právě k tomuto typu metafory se upírá zájem kognitivně orientovaných lingvistů. V rámci utváření konceptu slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc v českém jazyce bude k tomuto typu metaforických vyjádření směřovat i naše pozornost.

Důvod, proč jsou metafory přirozenou součástí našeho života, myšlení a jazyka, může být ten, že jsme bytosti žijící v jednom světě. Věci, které svět utvářejí, zpřístupňujeme své mysli prostřednictvím určité struktury pojmů. Ne všechny skutečnosti se ovšem dají pochopit a následně pojmenovat či vyjádřit zcela jednoduše. Určité problémy se snáze uchopí, pokud si je transformujeme do srozumitelnějšího, přístupnějšího kódu – což prakticky činíme, když ve svém přirozeném vyjadřování spontánně užíváme metaforických konstrukcí.

Tento fakt si však obvykle neuvědomujeme, neboť o pojmovém systému, se kterým přirozeně pracujeme, běžně nepřemýšlíme.

2.4.2. Teorie konceptuální (pojmové) metafory

Vycházíme tedy z předpokladu, že náš pojmový systém funguje do značné míry na metaforickém principu. V pojetí amerických kognitivních lingvistů J. Lakoffa a M. Johnsona je zdrojem pro metaforické fungování našeho pojmového systému tělo, resp. tělesná zkušenost se světem. Tato autorská dvojice rozvíjí teorii tzv. **konceptuální (pojmové) metafory**. Východiskem koncepce je, že jazykový výraz metafora může vzniknout a fungovat díky svému apriornímu zakotvení do pojmového systému lidské mysli. „*Kdykoli tedy budeme mluvit o metaforách, je to potřeba chápat tak, že metafora znamená metaforický pojem.*“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 18)

Již samotný název knihy Lakoffa a Johnsona, „*Metafory, kterými žijeme*“ (2002), předznamenává, že metafora není pojímána pouze jako záležitost slov a slovních spojení fungujících v rámci jazyka, nýbrž že je zakořeněna mnohem hlouběji, funguje v naší mysli, je součástí našeho pojmového systému. „*Z toho, co jsme zatím řekli, je nejdůležitější tvrzení, že metafora vůbec není pouhou věcí jazyka, tj. pouhých slov. Chtěli bychom naproti tomu prokázat, že metaforické jsou do značné míry procesy lidského myšlení.*“ (Tamtéž, s. 18)

I. Vaňková v této souvislosti uvádí: „*Metafora není zdaleka jen věcí jazyka, ale metaforický je především náš konceptuální systém, naše myšlení, vidění světa. Jinými slovy, metafora je primárně jevem nikoli jazykovým, ale mentálním.*“ (Vaňková a kol., 2005, s. 97)

Výstižné shrnutí klíčových poznatků o postavení metafory v rámci kognitivního přístupu k jazyku přebíráme od I. Vaňkové a kol.(2005).

Metafora je v první řadě záležitostí týkající se mysli, v jejímž rámci fungují pojmotvorné procesy. Samotné jazykové vyjádření metafory je v tomto ohledu druhotné.

V oblasti pojmového systému lidské mysli zaujímá metafora nikoli okrajové, nýbrž klíčové postavení. V kognitivním přístupu k metafoře se klade důraz na zkoumání motivace jejího vzniku. Nejde tak pouze o analýzu výsledné vnější formy, podstatný je právě samotný proces jejího utváření.

2.4.3. Metafora orientační

Pro vyjádření struktury konvenční metaforý se dají vymezit vztahy mezi tzv. zdrojovou oblastí a cílovou oblastí. Zdrojem je poznání v oblasti fungování jisté struktury, které je přeneseno, aplikováno do oblasti cílové.

Lakoff a Johnson (2002) na základě struktury vymezují dva typy metaforý. Metafora **strukturní**, která vzniká, pokud se jeden pojem strukturuje na základě jiného pojmu. Pro jeden pojem nemusí nutně existovat pouze jedna metafora, může jich být hned několik. Záleží pouze na aspektu, který se má zdůraznit, ten vystupuje do popředí, ostatní jsou upozaděny nebo zcela skryty. *„Tím, že nám metaforický pojem umožní zaměřit se na jeden aspekt pojmu, může nám zabránit, abychom se zaměřili na jiné aspekty pojmu, které jsou vzhledem k metafoře nekonzistentní.“* (Lakoff, Johnson, 2002, s.22)

Na druhé straně se vymezuje metafora **orientační**, ve které nejde o korespondenci mezi dvěma pojmy, nýbrž o složitější vztahování se v rámci celého systému pojmů. Tento typ metaforý právě do značné míry souvisí s tělesnou zkušeností člověka – lidského těla umístěného v prostoru a v kontextu světa.

„Budeme jim říkat orientační metaforý, protože většina z nich má něco společného s orientací v prostoru.“ (Tamtéž, s. 26)

Orientace v prostoru je potom vymezena na základě následujících uspořádání:

„nahoru – dolů“; „uvnitř – ven“; „vpředu – vzadu“; „směrem k – pryč od“; „hluboký – mělký“; „centrální – periferní“.

Tyto prostorové orientace vyplývají z lidské zkušenosti s vlastním tělem, které se určitým způsobem nachází a pohybuje v prostoru. Prostorové uspořádání se promítá a metaforicky přenáší do našich výpovědí.

Pro ilustraci uvedeme jeden ze způsobů, jakým Lakoff a Johnson (2002) konceptualizují dvojici pojmů „nahoru – dolů“: *šťastný je nahoře; smutný je dole*. Příkladem mohou být běžně užívané frazémy, např. *dnes se mi zvedla nálada; v poslední době jsem úplně na dně*.

Frazémy se následně uvedou do souvislosti s průvodními jevy radosti a smutku, které se projevují v postavení lidského těla při prožitku těchto emocí: „*Skleslý postoj typicky doprovází smutek, vztyčený postoj zase pozitivní citový vztah.*“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 27)

Tímto způsobem lze poukázat na to, že se zkušenost s postavením lidského těla projektuje do oblasti jazykové, metaforické.

Lakoff s Johnsonem dospěli k názoru, že prostorové zakotvení metaforického pojmového systému není dílem náhody, jedná se o fungující, vnitřně provázanou strukturu, která má své zákonitosti.

„*Prostorově orientované metafory jsou zakotveny ve fyzické a kulturní zkušenosti; nejsou dány jen tak nahodile. Metafora může sloužit jako nástroj porozumění pojmu jedině díky své zkušenostní bázi.*“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 31)

Vztah k vnímání prostoru se koncipuje na základě tělesné zkušenosti, navíc závisí i na jistém kolektivně-kulturním způsobu vnímání situace.

Se zákonitostmi v prostorovém uspořádání metaforického systému se v naší práci setkáme v rámci kognitivní analýzy slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc.

2.4.4. Teorie konceptuálních schémat

Teorii konceptuálních schémat (též kinestetických obrazových schémat) ustanovil M. Johnson. Je založena na předpokladu, že v lidské mysli se ustavují jisté mentální vzorce, které jsou založeny na běžné zkušenosti člověka, konkrétně na jeho orientaci v prostoru. Tyto mentální vzorce jsou zásadním způsobem propojeny s tělesnou zkušeností člověka ve světě. Přesněji řečeno tělesná zkušenost stojí ještě před vznikem samotných mentálních pojmů. Je předpojmová, v člověku je zakořeněna přirozeně a předem.

Tyto poznatky o povaze zkušenosti formuluje M. Johnson v knize *„The Body in the Mind“* (Chicago, 1987). My vycházíme z práce J. Lakoffa *„Ženy, oheň a nebezpečné věci“* (2006), která tuto koncepci M. Johnsona uvádí a rozebírá.

„Existující pojmy mohou dále ovlivňovat strukturu naší zkušenosti, ale základní zkušenostní struktury jsou přítomné bez ohledu na jakýkoli vliv pojmů [...] Kniha „The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason“ velice přesvědčivě ukazuje, že jistá kinestetická obrazová schémata jsou vtělesněná.“ (Lakoff, 2006, s. 265)

Teorii konceptuálních schémat definoval Johnson na základě zkoumání přeneseného významu v rámci slovních spojení a frazeologismů.

Podstatným východiskem je, že v rámci konceptuálních schémat nevnímáme pouze jednotlivé části, které tato schémata ustanovují, nýbrž uplatňujeme vnímání gestaltové, celostní. *„Jsou to strukturované celky, které jsou více než pouhým souborem svých částí. Jejich základní logika je důsledkem jejich konfigurace. Toto chápání schémat je neredukovatelně kognitivní.“* (Tamtéž, s. 266)

2.4.4.1. Druhy a struktura konceptuálních schémat

2.4.4.1.1. Schéma „nádooba“

Toto schéma je jedním ze základních, nádoba v něm reprezentuje princip ohraničování. Má určitý obsah, něco do ní patří, něco naopak stojí mimo ni, nedá se do ní vložit. Jejím prostřednictvím rozlišujeme mezi pojmy „uvnitř“ a „venku“. Podle Johnsona jako nádobu pojmáme i své vlastní tělo: „*Svá těla neustále vnímáme jako nádoby, a zároveň i jako věci v nádobách (například v místnostech).*“ (Lakoff, 2006, s. 266)

Představa o lidském těle jako nádobě plyne již ze základních fyziologických pochodů – dýchání (výdech a nádech) či příjem potravy a vylučování.

„Podle našeho vysvětlení je schéma nádoba pro lidi inherentně významuplné díky jejich tělesné zkušenosti.“ (Tamtéž, s. 266)

Kromě vlastního těla strukturujeme ve schématu nádoby mnoho dalších každodenních zkušeností se světem. Např. metafora „*zorného pole*“ – něco do aktuálního zorného pole přichází, patří, něco už v něm není. Dalším příkladem mohou být mezilidské vztahy („*být uvězněn v manželství*“; „*být v tom až po uši*“; „*dostat se z manželství*“).

2.4.4.1.2. Schéma „část – celek“

Schéma „*část – celek*“ má svá východiska ve strukturovanosti lidského těla. To je složeno z mnoha částí, dohromady dává fungující celek, reaguje na množství podnětů zvenčí, které se spojují v jeden smysluplný, třebaže vnitřně složitě uspořádaný, obraz. Máme tedy určitou zkušenost jak s částmi, tak s jejich celostními, vnitřně členěnými strukturami.

Pro přiblížení schématu je uvedena metafora rodiny (celek, který dávají dohromady jednotliví jeho členové; má svůj vznik, může se i rozpadnout) či příklad hierarchie indického společenského uspořádání (systém složený z jednotlivých kast – nejvyšší je hlavou, nejnižší nohama; navíc je sama existence kast důležitá pro fungování a udržení celého společenského systému).

2.4.4.1.3. Schéma „vazba“

Toto schéma vychází z předpokladu, že se celý život něčeho držíme, jsme s něčím propojení, abychom mohli existovat a rozvíjet se. Z vazby pro nás plyne kontakt, opora, případné usnadnění či dokonce umožnění situace, někdy ale i omezení. Vazba se do našeho života promítá jak v rovině fyzické, tak mentální (pupeční šňůra, podaná ruka, citová vazba, svázanost konvencemi).

V rámci tohoto schématu se jedná o vztah symetrický. Dvě entity jsou k sobě určitým spojovacím prostředkem vázány rovnocenně, jsou na sobě závislé.

Za klasickou představu metaforického vnímání na základě schématu „vazba“ jsou považovány společenské a mezilidské vztahy („vytvářet svazky“, „přerušovat společenské styky“).

2.4.4.1.4. Schéma „centrum – periferie“

Opět na základě zkušenosti s vlastním tělem je vystavěno schéma „*centrum – periferie*“. Centrální částí našeho těla je trup, který je zároveň i sídlem životně důležitých orgánů. V periferním postavení se nacházejí např. končetiny. Analogický vztah je uveden i na příkladě těla rostlinného (kmen a listy stromu).

„*Centrum*“ je vnímáno jako důležitější, v případě jeho poškození jsou důsledky pro tělo horší než v případě problému s „*periferními*“ částmi. Zároveň „*centrum*“ zakládá samu podstatu individua, s jeho změnou souvisí i změna náhledu na celý organismus. Změny v oblasti „*periferie*“ jsou méně významné, podstata organismu se nemění (např. ostříháním vlasů se člověk mění pouze vizuálně, podstatné znaky, které ho utvářejí jako člověka, zůstávají neměnné).

Jedná se o vztah asymetrický, závislostní – „*periferie*“ závisí na „*celku*“, nikoli naopak.

2.4.4.1.5. Schéma „zdroj – cesta – cíl“

Toto schéma vychází z naší zkušenosti s pohybem. Vždy existuje nějaký výchozí bod pohybu, následuje cesta složená z dílčích úseků, pohyb po cestě má svůj směr a někde končí.

Na základě tohoto schématu se metaforicky chápe např. dosažení účelu či řešení problémů. Cestu je potřeba projít od začátku do konce. Může být dlouhá, náročná, stane se, že z ní dokonce můžeme sejít. Pokud dojde k naplnění účelu, vyřešení problému, nacházíme se v cíli cesty.

K dalším konceptuálním schématům patří např. opozitní „nahore – dole“ a „vpředu – vzadu“ nebo schéma „lineární posloupnost“ či „cyklus“. Všechna opět vycházejí ze specifické zkušenosti s prožíváním lidské tělesnosti.

O tom, jak konceptuální schémata fungují v naší mysli, jak se projevují v jazyce, se přesvědčíme v naší kognitivní analýze slov-pojmů slunce a měsíc. Centrum své pozornosti zaměříme na analýzu frazémů, v jejichž kontextu se fungování konceptuálních schémat zřetelně projevuje.

2.4.5. Propojení těla a mysli

Díky metafoře je možné si uvědomit, do jaké míry hraje v naší mysli důležitou roli vnímání vlastního těla a tělesnosti, jak se zkušenost se světem zprostředkovaná smysly odráží do uvažování o světě, myšlení a jazykového vyjadřování obsahů mysli.

„Daleko významnější roli, než vědci předpokládali, hraje v našem myšlení zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly, jinými slovy, že naše myšlení je tělesné. I proto je tolik uzuálních metafor (zejména frazémů) vyjadřujících jevy mentální či společenské, charakterové vlastnosti osob apod., motivováno tělesnou zkušeností.“
(Vaňková a kol., 2005, s. 97)

Pojmový systém naší mysli tedy do značné míry funguje na principu metafory. Tato tendence je v systému zakořeněna a priori. Metafora sama pak má často základ ve zkušenosti člověka s vlastní tělesnou podstatou.

V této souvislosti upozorňuje Vaňková a kol. (2005) na souvislost s odkazem evropské fenomenologické filosofie.

2.4.5.1. Fenomenologický přístup k jazyku a řeči

„Slovo a řeč jsou ztělesněním ducha. Řeč patří k tělu, je jeho modus. Řeč je modus tělesného směrem do světa z daného těla.“ uvádí A. Hogenová (2005, s. 224). Tímto výrokiem začínáme exkurz týkající se propojení kognitivního přístupu k jazyku s fenomenologickou filosofií.

Fenomenologický přístup ke zkoumání a poznávání světa je založen na specifickém způsobu tázání se. Klíčovou otázkou je, jak se nám věci ve světě jeví, jak k nám promlouvají, jak je vnímáme na základě vlastní zkušenosti.

Způsob, jak se nám věci jeví, je naprosto přirozený. Náš přístup k věcem je založen na určitém porozumění, které v sobě máme založeno přirozeně a předem, které zároveň koreluje s otevřeností světa. My se tedy vztahujeme ke světu, svět je otevřený a připravený pro naše poznávání a vztahování se k jeho entitám. Vztahovost a vztahování se je už od své podstaty aktem partnerským, vzniká na bázi vzájemné interakce.

Základní stanoviska fenomenologie metodicky vypracoval E. Husserl. My z jeho koncepce vybíráme pouze základní tezi zpracovanou J. Patočkou: „Husserl upozorňuje, že člověk není vůči věcem, jež má před sebou, ve vztahu vyšší vrstvy, předmětu vyššího stupně [...] Člověk je vtělen do světa již svou tělesností [...] Ta je jakoby podmínkou všech našich vztahů k objektivitě. Jde o tělesnost žitou, nikoli pozorovanou, tělesnost, jež k nám patří vnitřně, ne jako předmět přírodních věd.“ (Patočka, 1995, s. 53). Člověk se tedy vztahuje ke světu na základě své přirozené tělesnosti.

Fenomenologické východisko spočívá v tom, že člověk má v sobě předem zakořeněný klíč k poznání světa. V pojetí německého fenomenologa M. Heideggera se jedná o intenci „zur – Welt – sein“ („ke – světu – být“), kterou si přiblížíme v interpretaci A. Hogenové: „Intence ke světu nás vede do světa, jenž je otevřen a vlastně nás očekává, je předpřipraven pro naše vystávání, pro náš životní pohyb směrem k celku světa.“ (Hogenová, 2005, s. 224) Poznáváný svět není souborem jednotlivostí, jedná se o kompaktní celek.

Člověk je pro poznávání celku světa určitým způsobem předvybaven. „*Není to jen příroda, není to jen duch, je to něco, co přesahuje tuto distinkci. Toto je nesamozřejmé, skryté a přesto úctyhodné. Sem míří naše řeč.*“ (Hogenová, 2005, s. 224) Řeč je velice výjimečný klíč k pochopení světa. Chápat a uchopovat můžeme rukou, stejně jako řečí, která v tomto kontextu nabývá rozměru prodloužené ruky. „*Ruka dosáhne na jsoucna, řeč dosáhne k bytí.*“ (Tamtéž, s. 224)

Propojení řeči s lidskou tělesností je ve fenomenologickém přístupu velmi výrazné. Výstižně se v této souvislosti na M. Heideggera odvolává A Hogenová: „*Člověk není svým tělem vytržen ze světa, ale naopak souvisí s ním a tomu je třeba porozumět. Spojovníkem mezi tělem a světem je řeč, proto jen zde může „bydlet bytí“.*“ (Hogenová, 2005, s. 224)

Řeč je zároveň důkazem toho, že jsme pro chápání světa vybaveni, aniž bychom o to museli nějak přímo usilovat. „*Řeč je vlastně výrazem jistoty toho, že jsme byli obdarováni otevřeností světa, která umožňuje naše vyhmatávání sama sebe v tomto světě, a to nejen rukama, ale hlavně slovy[...]*“ (Tamtéž, s. 224)

Nejde tedy pouze o přístup k okolnímu světu, řeč je zároveň klíčem k pochopení sebe sama. Prostřednictvím jazyka a světa se vlastně dostávám sám k sobě nebo dokonce až k primární podstatě bytí.

2.4.6. Jazykový obraz světa

Dosud jsme svoji pozornost věnovali především koncepci amerických kognitivistů Lakoffa a Johnsona. V kontextu evropské tradice kognitivní lingvistiky se pokusíme přiblížit polskou koncepci „*jazykového obrazu světa*“, která na americký kognitivismus navazuje.

Pojem „*jazykový obraz světa*“ se v polské jazykovědě začíná objevovat v polovině 80. let. Souvisí s obrátem pozornosti světové lingvistiky směrem „*od systému ke komunikaci*“. Předmětem zájmu jazykovědců se stává sémantika, která se chápe jako „*svědectví o myšlení, prožívání a chování člověka i celých kulturních společenství*.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 46)

V centru pozornosti stojí člověk, který určitým způsobem vnímá a zpracovává svět, jehož je a chce být součástí. Podle toho se snaží odpovídajícím způsobem komunikovat s ostatními lidmi. Jazykový obraz světa si tedy můžeme představit jako vstupní podmínku pro vznik vzájemného porozumění.

„*Zkoumáme-li kontury jazykového obrazu světa, zkoumáme vlastně, „jak jsme“ ve světě, v jakých dimenzích světa rozumíme, jak a odkud k němu přistupujeme.*“ (Tamtéž, s. 47)

S pohledem na svět souvisí otázka, do jaké míry vnímáme svůj okolní svět univerzálně, coby lidé, a do jaké míry jsme ve svém pohledu ovlivněni naším mateřským jazykem. Představitelé tzv. jazykového relativismu zastávají názor, že ve vztahování se ke světu jsme naším mateřským jazykem ovlivněni velice výrazně. Svět chápeme, utváříme si na něj názor, vypovídáme o něm a nahlížíme na něj z úhlu pohledu, který nám zprostředkovává mateřský jazyk.

Oproti tomu představitelé tzv. jazykového univerzalizmu se snaží ukázat, že pro lidské vnímání světa existují určité společné styčné body. Jednotlivé jazyky sice zakládají odlišnosti ve vnímání světa, tyto odlišnosti jsou ale spíše na povrchu, naopak v hlubších strukturách, např. na bázi kognitivních operací, se jako lidé do světa ukotvujeme jistým univerzálním způsobem. Více než národní specifičnost hraje v tomto přístupu roli příslušnost k lidskému rodu, jsem člověk patřící mezi ostatní lidské bytosti.

Pro poznání jazykového obrazu světa není třeba jít ani jednou z krajních přístupových cest, nicméně je dobré si jich být vědom a plynule se mezi nimi pohybovat.

2.4.6.1. Definice jazykového obrazu světa

Jazykový obraz světa je způsob interpretace skutečnosti, který sídlí v jazyce. Klasický obraz na plátně je celistvý, plastický, barevně odstíněný, funguje v něm perspektiva. Jeho prostřednictvím můžeme vnímat vnitřní rozpoložení autora a specifický úhel pohledu, kterým se dívá na své okolí. Můžeme pozorovat, jakým způsobem autora oslovuje svět.

V případě jazykového obrazu světa je situace velice podobná, jiná je pouze vlastní realizace. Tento obraz se totiž konstruuje v jazyce a na základě porozumění jazyku je pro nás zároveň pozorovatelný.

Pro exaktnější vhled do problematiky přebíráme od Vaňkové a kol. (2005) jednu z definic jazykového obrazu světa, jejíž autorkou je polská lingvistka R. Grzegorzczkova:

„Jazykový obraz světa je způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizaci světa, a konečně i z konotací a stereotypů spjatých s pojmenovávanými objekty.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 52)

2.4.6.2. Charakteristiky jazykového obrazu světa

Jazykový obraz světa je v první řadě heterogenní čili různorodý a mnohvrstevnatý, stejně jako jazyk sám. V centru pozornosti stojí každodenní realita, která ukazuje svět v jeho přirozenosti. Tento přirozený svět je: *„...antropocentrický a etnocentrický – a odpovídá praktickému zacházení se světem.“* (Vaňková a kol., 2005, s. 53) Je tedy vztažen k člověku a k lidské společnosti. Pozornost se v tomto kontextu soustředí k subjektivně orientované komunikaci – běžné, každodenní. Zároveň se soustředí i na texty umělecké, které tuto běžnou komunikaci zpracovávají. *„Základem pro studium jsou tedy kromě běžné komunikace texty folklorní a umělecké.“* (Tamtéž, s. 53)

Další vlastností, kterou se jazykový obraz světa vyznačuje, je dynamičnost. Respektive proměnlivost v čase. Uživatelé jazyka mají pod vlivem času a nových okolností tendenci

přehodnocovat svoje dosavadní vztahování se ke světu. Prakticky tak mění podobu jazykového obrazu světa.

„Zvláště s ohledem na dnešní dobu je třeba připomenout, že jazykový obraz světa se proměňuje nejen v souvislosti s časem, ale i pod vlivem jiných jazyků. s nimiž je v kontaktu.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 53)

V mnohých ohledech je však náš přístup k realitě neměnný a má tendenci sklouzávat ke stereotypům. Jedná se o jistý základ v našem vnímání světa, který do jisté míry přebíráme od svých předků. Někdy proto vznikají i vnější snahy o přeměnu stereotypního, společensky nežádoucího vnímání a pojmenovávání světa. Jelikož jsou tyto snahy o přeměnu iniciovány uměle, často ve snaze zvýšit korektnost ve vyjadřování, vykazují různou míru úspěšnosti.

Jazykový obraz světa má výběrovou povahu. Podnětů z vnějšího světa k nám proniká velké množství, které bychom nikdy nebyli schopni plně obsáhnout. Určité síto pro výběr je tak nejen zcela přirozené, ale dokonce nutné. K jistým jevům se obrací pozornost významněji než k jiným. Kritérium pro výběr se může v jednotlivých jazycích lišit. Podle toho pak vznikají různé jazykové obrazy světa, specificky utvářené daným jazykem. *„Výběrovost se promítá do způsobu kategorizace.“* (Tamtéž, s. 53)

S výběrem souvisí do značné míry i hodnocení. Na veškeré podněty si tvoříme zcela přirozeně názor, aniž bychom si to uvědomovali. Proto se i jazykový obraz světa zakládá na subjektivním zaujatém hodnocení. Zaujatost se projevuje v určitém postoji, který si k okolním věcem udržujeme – v základní rovině k nim pociťujeme sympatii, lhostejnost či záporný vztah.

V tomto kontextu připomeneme výrok starořeckého filosofa a řečníka Prótagora z Abdér: *„Mírou všech věcí je člověk – jsoucích, že jsou a nejsoucích, že nejsou.“* Člověk posuzuje svět na základě toho, jak se týká jeho samotného. Hodnotí jej z hlediska subjektivního, zaujatého a specificky lidského.

„Člověk a lidské je nejvyšší hodnotou. V rámci „lidského“ se pak konstituuje další zásadní opozice: mě, naše, vlastní versus cizí, jiné, nevlastní.“ (Tamtéž, s. 54)

V koncepci jazykového obrazu světa se dělá jen těžko hranice mezi čistě jazykovým a mimojazykovým kontextem. Jeden prostupuje druhý a už ze samotné podstaty jazykového obrazu světa mezi nimi nelze vést ostrou hranici. Koncepce vyzdvihuje přímou interakci s okolním světem, přístupnost světa pro zacházení a vnímání, nikoli teoretický, nýbrž – „přirozený svět“.

Pokud k jednotlivým entitám, které zakládají svět, přistupujeme na úrovni hledání přirozeného smyslu pro člověka, pak *„každá věc je v naivním pohledu (jejž jazykový obraz světa reprezentuje) především nástrojem k uspokojování lidských potřeb – má (většinou praktický) účel.“* (Vaňková a kol., 2005, s. 55)

Tyto naivní poznatky o světě získává jedinec od svého okolí již od útlého dětství, přijímá je přirozeně a neuvědoměle. *„...významy slov mateřského jazyka se neučíme prostřednictvím ekvivalentů a definic.“* (Tamtéž, s. 55)

Závěrem přiblížení problematiky jazykového obrazu světa se dostáváme k velmi náročnému bodu – jazyk a jeho tendence k překračování vlastních hranic, cesta k transcenci. Našemu přirozenému přístupu ke světu jsou kladena jistá omezení v podobě lidské nedokonalosti či ohraničenosti v oblasti kognitivních procesů, smyslového zakoušení, samotného myšlení a mnoha dalších aspektů. Ovšem právě díky možnostem, které nám dává jazyk, můžeme hranice a omezení překračovat a posunout se dál. *„I o tom, co není dáno tělesnou či smyslovou zkušeností, lze myslet a mluvit díky schopnosti žít metaforicky.“* (Tamtéž, s. 55)

Jazykový obraz světa je spojen jak s předporozuměním jazyku a světu, tak s naivní koncepcí věcí ve světě a s vlastním sebezpřekročením. Předem zakotvené struktury se v něm snoubí s přirozeným uchopením i sebezpřesahem.

3. Charakteristika jazykového materiálu a cíle kognitivní analýzy

3.1. Charakteristika zpracovávaného jazykového materiálu

V naší práci jsme se rozhodli zkoumat, jakým způsobem se utváří koncept slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc v českém jazykovém obrazu světa. Jazykový materiál pro kognitivní analýzu jsme získali z následujících publikací a příruček převážně slovníkového typu.

Pro podkapitolu zabývající se významovou strukturou zkoumaných slov jsme využili Slovníku spisovného jazyka českého (Havránek, 1989) a Slovníku spisovné češtiny (Filipec, 1997). Další materiál jsme převzali z Jungmannova Slovníku česko-německého.

Pro podkapitolu zkoumající etymologii jsme jazykový materiál získali z Etymologického slovníku jazyka českého (Machek, 1997) a Českého etymologického slovníku (Rejzek, 2001).

Synonyma a slova odvozená od vybraných slov jsme vyhledali ve Slovníku českých synonym (Pala, Všianský, 1994), Šmírbuchu jazyka českého (Ouředník, 2005) a v Jungmannově Slovníku česko-německém.

Frazeologii pro zkoumání konceptů slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc v českém jazykovém obrazu světa jsme vyhledali ve Slovníku spisovné češtiny, Slovníku spisovného jazyka českého, Příručním slovníku jazyka českého, dále potom ve Slovníku české frazeologie a idiomatiky (Čermák, 1994), v publikaci Česká přísloví (Bittnerová, Schindler, 2002) a speciálním výkladovém slovníku Lidová rčení (Zaorálek, 2000).

Své zkoumání jsme tedy zaměřili především na jazykový materiál z oblasti české frazeologie. Zabývali jsme se příslovími, přirovnáními, zohlednili jsme výrazy slovesné i výrazy neslovesné.

Svoji pozornost jsme soustředili k frazeologii především z toho důvodu, že na principech jejího utváření a fungování v jazyce se dají dobře ukázat východiska kognitivního přístupu k jazyku. Sledujeme propojení jazyka a myslí se zkušeností subjektivně prožívaného lidského těla, které se vyskytuje a funguje v určitých časoprostorových souvislostech. Frazeologie ukazuje na povahu jazykového obrazu světa, který se utváří v myslí příslušníků určitého jazykově-kulturního společenství. Jazykový obraz světa se zřetelně konstituuje také na základě fungování Johnsonových konceptuálních schémat (Lakoff, 2006), významnou roli v jeho utváření hraje i metaforický způsob fungování naší myslí. Právě metafora přirozeně fungující v našem systému uvažování je dalším z předpokladů kognitivního přístupu k jazyku.

3.2. Cíle kognitivní analýzy

Prvním z cílů naší kognitivní analýzy je poskytnout úvodní vhled do významové struktury slov slunce a měsíc, jejich etymologického původu, slov odvozených a synonymních. Na základě vstupní analýzy přistoupíme ke kognitivnímu rozboru frazémů obsahujících vybrané lexémy.

Klíčovou oblastí našeho zájmu je zaměřit se na jazykový materiál z oblasti frazeologie, ve kterém zkoumané lexémy figurují. Na jeho základě se pokusíme ustanovit koncept slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc ve struktuře českého jazykového obrazu světa.

Základem bude oba koncepty co možná nejuvěstižněji popsat a následně provést jejich komparaci. Na začátku si vybrané frazémy utřídíme do hierarchicky uspořádaných celků se společnými charakteristickými rysy. Při jejich následném popisu budeme postupovat v souladu s principy kognitivního přístupu k jazyku. Vycházet budeme především z poznatků polské kognitivní lingvistiky, konkrétně z koncepce jazykového obrazu světa. Dále využijeme zkoumání amerických kognitivistů J. Lakoffa a M. Johnsona. Na základě rozboru, popisu a zkoumání jednotlivých frazémů se pokusíme podat důkaz o fungování konceptuálních schémat ve strukturách našeho jazyka a myslí.

Kognitivní analýza vybraných slov-pojmů by měla poukázat k antropocentrickým tendencím našeho jazyka. Člověk a jeho specificky lidský pohled na svět je v tomto přístupu středobodem veškerého dalšího hodnocení. V kontextu kognitivní lingvistiky se specificky lidský způsob hodnocení světa projektuje právě do fungování jazyka, jeho struktur a pojmového systému v naší mysli.

Na základě kognitivní analýzy vybraných slov-pojmů se pokusíme vysledovat, do jaké míry náš jazykový systém skutečně funguje v návaznosti na specificky lidskou tělesnou zkušenost se světem. Do jaké míry se do utváření frazeologických jednotek promítá způsob uvažování o vlastním umístění se do struktur světa.

4. Kognitivní analýza slova-pojmu slunce, kognitivní analýza slova-pojmu měsíc

4.1. Významová struktura

Pro tuto podkapitolu čerpáme ze Slovníku spisovné češtiny (dále SSČ), Slovníku spisovného jazyka českého (dále SSJČ) a Jungmannova Slovníku česko-německého.

Z hlediska významové struktury je slovo slunce polysémní. SSČ a SSJČ shodně uvádějí na prvním místě význam: „*nebeské těleso vyzařující na Zemi světlo a teplo*“. SSJČ dále pod tento význam zahrnuje též hvězdu Slunce, coby „*centrální těleso našeho planetárního systému*“.

Dalším významem slova slunce je „*světlo nebo teplo jím vyzařované*“. SSČ a SSJČ uvádí především přívlastky, které se v souvislosti s tímto významem pro pojem slunce užívají, jako např. *hřejivé, parné či polední*.

Slovo slunce se dále užívá ve významu, „*co nějak slunce připomíná*“ – jako příklad k tomuto významu uvádějí oba slovníky shodně pojem „*horské slunce*“, čili „*zářič infračervených paprsků*“.

SSJČ uvádí i další významy pojmu slunce, které se vztahují k astronomické terminologii, čili Slunce jako hvězda.

Ze slov odvozených od slova slunce uvádí SSČ přídavné jméno *sluneční*, dále zdobněliny *slunko; sluníčko; sluněčko*. Zdobnělý výraz *sluněčko* či *slunečko* se používá k označení „*broučka se žlutočervenými okrouhlými krovkami*“, jinak též *berušky* čili *slunečka* sedmitečného.

V Jungmannově Slovníku česko-německém najdeme jako první význam „*hvězda své vlastní světlo mající, zvláště ta, která nám den působí*“. Dozvídáme se, že „*se třpytí od východu přes poledne k západu obtačeno jsa – dny obmezuje*“. Uvádí i pohyb Slunce po obloze v létě a v zimě (přechod obratníku Kozoroha a Raka).

V dalším významu se pod pojmem slunce nachází „světlo, paprsky sluneční“. Dalším významem je *den*.

Slovo měsíc je z hlediska významové struktury polysémní. Mezi významy v SSČ a SSJČ na prvním místě figuruje „*nebeské těleso obíhající kolem Země, její družice*“ a s tím spojené základní charakteristiky: východ, svit, světlo měsíce. Dále pak jsou zmíněny různé fáze měsíce, které charakterizují, nakolik je měsíc ze země viditelný či pozorovatelný, např. *měsíc v úplňku; první, druhá, třetí, čtvrtá čtvrt' měsíce; srpek měsíce; měsíc roste; měsíc přibývá, ubývá*.

Druhým významem je potom měsíc jako „*satelit, družice jiné planety než Země*“.

U dalšího významu se posunujeme do sféry časového ohraničení jistého úseku, tedy „*doba 28–31 dnů; přibližně dvanáctá část kalendářního roku; kalendářní měsíc*“. V souvislosti s touto periodizací roku se užívá slova měsíc v množném čísle pro označení určitého delšího charakteristického časového úseku: *letní měsíce, dva měsíce prázdnin*.

Z odvozených slov uvádí SSČ přídavná jména *měsíční* a *měsíčný*, dále pak zdrobnělinu *měsíček* – ta se kromě svého původního významu užívá pro pojmenování „*zahradní byliny se žlutými nebo oranžovými květy*“. Coby slovo pomnožné *měsíčky* je též ekvivalentem k „*menstruaci*“ čili „*periodě*“.

Jungmannův Slovník česko-německý uvádí na prvním místě význam z oblasti astronomické terminologie, tedy „*planeta menší okolo většího se otáčející*“. Slovník zdůrazňuje, že se jedná zvláště o „*planetu, jež zemi naši průvodcem jest (luna)*“. Dále se věnuje fázím měsíce: *na novo měsíc, měsíc rohatý (první čtvrt), půl měsíce, plný měsíc*. Uvádí také zatmění měsíce.

Ve druhém významu uvádí měsíc jako časový úsek – „*čtyry týdny neb neděle; rok má dvanáct měsíců*“.

4.2. Etymologie

Pro tuto podkapitolu čerpáme z Etymologického slovníku jazyka českého (Machek, 1997) a Českého etymologického slovníku (Rejzek, 2001).

V Českém etymologickém slovníku je uvedeno, že praslovanský výraz *s'blnбce je formálně zdobnělina od *s'blnб (předsl. *suln-). Jde o starý ie. kmen střídající v zakončení -k-, -n- a jeho výchozí podobu lze zrekonstruovat *sauel-, *suel-, *sūl-. Etymologický slovník jazyka českého uvádí, že prvotní podoba zněla nejspíš *sāu-el. Základ sāu- patří k indoevropskému kořeni *aues – „svítiti“, od něhož jsou odvozeny názvy jitřenky také v jiných jazycích (např. lat. aurōra).

V Etymologickém slovníku jazyka českého je uvedeno, že z hlediska rodu bylo slunce coby věc neutrum. Pokud se však jednalo o předmět náboženské úcty, božstvo, pak se z hlediska rodové kategorie řadilo k maskulinům nebo femininům (v případě příslušnosti k rodu ženskému figurovalo často jako partnerka mužského měsíce, s nímž tvořilo – např. v litevském mythu – svatební pár).

Dle Českého etymologického slovníku souvisí praslovanský výraz *měsєcь s litevským *mėnuo* (luna) a *mėnesis* (měsíc kalendářní). Etymologický slovník jazyka českého uvádí, že výraz pro měsíc původně znamenal jak měsíc časový, tak lunu (kdežto luna původně asi znamenala jen měsíční světlo). Základem slova je **mēn-* (nejspíš kořen **mē-* a rozšiřovací *n*), v **mē-* se zpravidla vidí též základ jako v „*měřiti*“ (měsíční cykly sloužily k měření času, měsíc měří čas).

V souvislosti s měřením času se nabízí srovnání s latinským *mensis*, od kterého je odvozeno slovo označující půlroční studijní období na vysoké škole, *semestr*. Kompozitum *semestris* je složeno z komponentů *sex-* (lat. šest) a *mensis* (lat. měsíc). Označuje tedy *šestiměsíční* čili *půlroční* časový úsek.

Český etymologický slovník dále uvádí, že struktura praslovanského slova je asi **mēs-en-*ko, je to tedy zdobnělina, stejně jako slunce.

4.3. Slova odvozená, synonyma

V této podkapitole čerpáme ze Slovníku českých synonym (Pala, Všianský, 1994), Šmírbuchu jazyka českého (Ouředník, 2005) a Jungmannova Slovníku česko-německého.

Dle Slovníku českých synonym je synonymem ke slovu slunce výraz *slunko*. Dále se uvádí expresivní výraz *pekáč*. Bohatým zdrojem expresivních výrazů je Šmírbuch jazyka českého, kde najdeme výrazy jako např. *mozol*, *pupenec*, *pecen*, *zrzek*, *puňťa*, *zocna*, *teplárna*, *permuták*, *pulec*, *oskar*, *albert*.

Ke slovu měsíc je synonymní výraz třicet dnů, knižní výraz *luna* a odborné výrazy *družice*, *satelit*. Pro doplnění kontextu v oblasti expresivních výrazů vybíráme příklady ze Šmírbuchu jazyka českého, např. *puňťa*, *pajda*, *lojza*, *boris*, *borisek*, *holák*, *monokl*, *meloun*, *pimpongáč*, *fajfka*, *tlamatá koule*, *prožluklej sejr*, *prožlukuj*.

4.4. Koncept slova-pojmu slunce v českém jazykovém obrazu světa

V této kapitole se pokusíme ustanovit koncept slova-pojmu slunce v rámci českého jazykového obrazu světa. Svou pozornost zaměříme k jazykovému materiálu z oblasti frazeologie.

Výskyt slova-pojmu slunce ve frazeologii rozdělíme do čtyř oblastí. Společným jmenovatelem první z nich je sluneční **záření**. Podkapitoly, které se věnují slunečnímu záření, ukazují, jaký jazykový obraz světa konstruuje jasnost slunce, jakým způsobem se do konceptualizace slova-pojmu slunce promítají různé podoby slunečního záření a nakonec jakým způsobem je vnímána distribuce slunečního svitu.

Další tematickou oblastí je slunce jako **hodnota**. V jejím rámci věnujeme pozornost frazeologickým obrátům vypovídajícím o mimořádné cennosti, kterou pro nás slunce má. Dále se pozornost upíná k prospěšnosti i nebezpečí, které slunce představuje.

Třetí oblastí zájmu je slunce v **prostoru**. Poslední oblast se věnuje **pohybu** slunce, konkrétně tedy způsobu, jakým se do našeho jazyka a myšlení promítá východ a západ slunce.

4.4.1. Záření

4.4.1.1. Jasnost slunce

4.4.1.1.1. Jasnost je zjevnost, zřetelnost

Nejvýraznější vlastností slunce je vyzařování intenzivní energie v podobě světla a tepla. Z hlediska významové struktury je slovo *jasný* polysémní. V případě výrazů *být nad slunce jasnější*, *být nad slunce jasný*, *nad slunce jasnější*, *to je nad slunce jasné*, *nad slunce jasnější* se propojují a překrývají významy „vydávající jas, zářivý, zářící“ a „dobře patrný, zřetelný, srozumitelný“ (SSJČ).

Základem pro vznik frazémů je obraz slunce jako zdroje světla. Jasnost se ve smyslu zjevnost a zřetelnost přenáší i do výsledného významu.

4.4.1.1.2. Slunce je garant pravdivosti

Slunce je jasné, zároveň vydává světlo, můžeme o něm říct, že svítí. Tento fakt je natolik nezpochybnitelný a lehce ověřitelný na první pohled, že z něj vychází přirovnání *to je pravda, jako že slunce svítí*, které si svit slunce staví do pozice garanta pravdivosti.

Existence slunce na nebi může posloužit jako zcela nezpochybnitelný pravdivostní důkaz. Je velmi jednoduše ověřitelný v naší každodenní realitě. V přirovnáních „*jako že je slunce nade mnou*“: „*jako že je slunce nad námi*“: „*to je pravda, jako že je slunce na nebi*“ navíc můžeme vysledovat, že svou důležitost hraje i pozice slunce – ať se nachází v postavení na nebi, případně nad námi, v každém případě se jedná o pozici nadřazenou, privilegovanou, zároveň také zcela nezpochybnitelnou. Polohu slunce vnímáme a reflektujeme v kontextu postavení vlastního těla, konkrétně na základě jeho vertikality.

4.4.1.1.3. Vyjevování

Světlé či osvětlené věci máme tendenci přijímat kladně. Když se nám situace vyjevuje neskrytě a otevřeně, máme možnost se v ní zorientovat a utvořit si na ni adekvátní náhled. Zjevnost však nemusí být za každou cenu příjemná. Některé věci nebo události v našem životě máme naopak tendenci zakrývat. Nejsou pro nás příjemné, nechceme je vyjevovat, nepřejeme si, aby o nich vědělo naše okolí, zkrátka bychom je raději udrželi skryté.

V tomto duchu můžeme vnímat přísloví „*bída člověka najde, i když slunce zajde*“. Před problémy existenčního charakteru se dá jenom těžko skrýt, dotýkají se nás příliš silně a citelně. Nezmizí, nýbrž přetrvávají, i když zmizí slunce – světlený zdroj, který vnáší do našeho života poznání.

S problematikou vyjevování a zjevnosti souvisí i frazém „*nic nového pod sluncem*“. V tomto případě hraje opět roli vnímání postavení slunce na podkladu vlastních tělesných dispozic. Vyjevující slunce se nachází v nadřazeném a privilegovaném postavení. Slunce jako by obrazně mělo přehled o všem, co se děje. Pokud se tedy něco událo nebo to existuje, není možnost, že by o tom slunce nevědělo. V jeho světle a z jeho úhlu pohledu je zjevné vše.

4.4.1.2. Různé podoby slunečního záření

4.4.1.2.1. Zářit štěstím

Za základ přirovnání „*zářit jako slunce samo; svítit jako slunce samo; svítit jako slunce*“ lze považovat metaforickou konstrukci „*záření je projev radosti a štěstí*“. Ve výše uvedených přirovnáních se užívá významu slova zářit, tedy „*být patrný, vyzařovat*“. Slunce září natolik výrazně, že se nabízí příměr k hlubokému prožitku radosti. Silně prožívanou emoci může naše tělo vyjadřovat navenek, nejčastěji výrazem obličeje. Záření slunce je tedy přirovnáváno k lidskému emocionálnímu prožitku štěstí na základě fyzické podobnosti v jejich projevu.

Výraz v obličeji výrazně dotváří postavení úst. Může vyjadřovat smutek, napětí nebo právě prožitek radosti. Přirovnání „*usmívat se jako slunce*“ znamená usmívat se výrazně, intenzivně, nepřehlédnutelně, krásně. Tyto charakteristiky odpovídají obrazu slunce, jak jej máme zakotven v naší mysli.

Další významnou dominantou obličeje, která poukazuje k vnitřnímu rozpoložení člověka, jsou oči. Pohled do očí druhého nám o jeho aktuálním stavu mysli může prozradit mnohé. Výraz v očích se nedá příliš měnit ani zastírat, proto se jedná o vcelku věrný odraz našeho aktuálního duševního rozpoložení. Přirovnání „*oči jako slunce*“ je vystavěno analogicky s výše uvedeným příkladem s úsměvem. Pokud jsou oči jako slunce, vyjadřujeme tím, že září a zdrojem tohoto vyzařování je štěstí.

4.4.1.2.2. Zář intenzivní, zlatá, čistá, krásná a svěží

Přirovnání „*zlatá hlava mu svítila jako slunce*“ se konstituuje na základě další výrazné vlastnosti slunce, jeho specifické barevnosti. Barva slunce je žlutá, respektive zlatá. „*Nalezli bychom také mnoho svědectví významové příbuznosti žluté barvy se zlatou (a zlatem vůbec): zlatá zastupuje žlutou v případech, kde má být právě zdůrazněn sémantický prvek lesku, vnější podobnosti zlatému kovu, současně je však většinou přítomno i výrazně pozitivní hodnocení označovaného předmětu. Zlaté je to, co je krásně žluté. Typická jsou v tomto ohledu zejména spojení zlaté slunce; zlaté obilí; zlaté vlasy.*“ (Vaňková a kol., 2005, s. 226)

O vnímání zlaté barvy slunce se můžeme přesvědčit i ve staroegyptské koncepci slunečního božského principu – „*Egyptané označovali boha slunce metaforicky jako „zlato“ nebo „zlatý“.*“ (Lurker, 2005, s. 464)

Pokud tedy něco vyzařuje intenzivní zlatou či třpytivou barvu, můžeme to přirovnat k záři slunce. Slovní spojení „*zlatá hlava*“ ve skutečnosti vypovídá o barvě vlasů. Komu tedy *zlatá hlava svítí jako slunce*, ten má výrazně krásné plavé vlasy.

V přirovnání „*jako by se v slunci vykoupal*“ se akcentuje především svěžest, kterou slunce vyzařuje a přenáší na své okolí. Slunce se prezentuje jako druh očištné lázně, která osvěží a rozzáří. Jako by bylo možné v přímém kontaktu s ním přebírat jeho kvality, získat čistotu a krásu.

Představa může mít svůj inspirační zdroj ve staré křesťanské tradici křtu, která má své kořeny již v antické sluneční symbolice. „*Podle Hippolita Římského vychází křtěnec ze křtu zářící jako slunce.*“ (Tamtéž, s. 465)

Přirovnání „*mít svědomí čisté jak slunce*“ také poukazuje k našemu vnímání slunce coby zdroje intenzivní čisté energie. Tuto ryzí sílu je obrazně možno přirovnat k čistotě mravního charakteru, tedy ke kvalitě veskrze niterné povahy.

4.4.1.3. Distribuce slunečního svitu

4.4.1.3.1. Slunce znamená spravedlnost a nezávislost

Slunce z pozice vysoko na obloze distribuuje svůj svit po celé naší planetě. Má tedy vliv na život všech organismů, které Zemi obývají. V kontextu spravedlivé distribuce slunečního svitu uvádíme frazémy „*pro jedno kvítí slunce nesvítí*“ a „*slunce svítí na každé kvítí*“.

Se spravedlností se spojují ještě další kvality, a to nezávislost, neovlivnitelnost, v krajní poloze až distancovanost slunce od dění na zemi.

Slunce je vnímáno z pozice nerovného vztahu. Samo je nezávislé a zároveň je vlastně garantem a udržovatelem veškerého života na zemi. Ovlivňuje a přitom samo není ovlivňováno.

Slunce je ze své nadřazené pozice na člověku nezávislé, události v lidském životě na něj nemají žádný vliv. Ono bude svítit a hrát za všech okolností a pro všechny naprosto stejně. Je pro nás jistotou a připomenutím toho, že lidský život je malý a pomíjivý.

4.4.1.3.2. Se sluncem přicházejí lepší časy

Slunce v naší mysli platí za jistotu, zároveň také za symbol slibných přicházejících časů. Dokladem tohoto vnímání slunce jsou frazémy „*po bouři zas slunce svítí*“ a „*po dešti slunce jasněji svítí*“.

V těchto frazémech shodně figuruje na prvním místě určitá nepříjemná okolnost – déšť případně ještě intenzivnější bouře. Tyto nepříjemnosti jsou však vykompenzovány svitem slunce, který po nich zákonitě následuje.

Světlo je vnímáno lépe než tma. pozitivně jako příslib lepší budoucnosti či obrat k lepšímu. Existuje naděje, že horší časy budou vystřídány lepšími, že klady vykompenzují zápory a opět nastane rovnováha. Přeneseně vyjádřeno, žádná bouře netrvá tak dlouho, aby po jejím skončení opět nevysvitlo slunce. Když se nebe vybouří, dojde k pročištění ovzduší a vše se opět obrací k lepšímu, ke slunci.

Obdobná situace se ukazuje ve frazému „*po zimě teplo, po dešti slunce*“. Paralelně vedle sebe fungují jisté přírodní zákonitosti. Kladně přijímané slunce střídá déšť stejným způsobem, jako teplo nepříjemnou zimu.

V určitých životních situacích nám nezbyvá než věřit v jistou rovnováhu věcí ve světě. Ze zkušenosti máme ověřeno, že po zimě nakonec vždy přijde teplejší počasí, po dešti se opět objeví slunce. Tyto poznatky zákonitostí přírody aplikujeme na náš vlastní život – do oblasti mezilidských vztahů. O člověku a jeho vnitřním světě můžeme uvažovat jako o svébytném malém vesmíru, který funguje v rámci většího celku.

Paralelně se užívá *západu* a *východu* slunce v přísloví „*nikdy slunce nezapadlo, aby zase nevyšlo*“. Jedná se o spolehlivě navazující děje, které dávají záruky, že horší časy budou vystřídány lepšími.

Ve frazému „*než slunce vyjde, rosa oči vypije*“ je východ slunce spojován s obratem k lepšímu. V metaforickém obratu „*rosa oči vypije*“ zastupuje rosa průvodní jev zármutku, slzy. V kontextu dějové návaznosti následuje po spadnutí rosy východ slunce. Zármutek provázený slzami je střídán prožitkem štěstí.

Celý frazém vyjadřuje, že žádný zármutek netrvá věčně.

4.4.1.3.3. Absence slunečního svitu

Frazém „*špatné léto, když slunce není*“ ukazuje, že absenci slunečního svitu neseme nelibě, obzvláště v době, kdy ji neočekáváme.

Je to právě slunce a jeho intenzivní svit, kdo je charakteristickým průvodcem letního ročního období. Jeho absence automaticky znamená podstatný nedostatek, který ve svém důsledku působí skličujícím dojmem. Nepřítomnost slunce tedy zastupuje smutek, splín, celkovou nenáladu, nevytřesenost.

Slunce a jeho svit jsou jednou ze základních podmínek pro udržení života na zemi. Ve frazému „*už mu slunce nesvítí*“ zastupuje trvalé přerušení distribuce slunečního svitu konec lidského života, smrt. Mrtvý přestává cokoli vnímat, neinteraguje s okolím, ztrácí schopnost reagovat na vnější podněty. Zůstává jen tělesná schránka, duchovní obsah se vytrácí.

4.4.2. Hodnota

4.4.2.1. Mimořádná cennost slunce

4.4.2.1.1. Slunce je drahé, drahocenné

Pokud o někom prohlásíme, že „*je naším sluncem*“, vyjadřujeme tak, že je pro nás opravdu důležitý. Bez něj by náš život ztrácel na kvalitě, opravdu nám na něm hodně záleží, jeho přítomnost nás dokáže zahřát u srdce. V neposlední řadě nám dokáže dát i radost, protože do našeho života umí vnést světlo. Jako by byl doslova středobodem našeho malého lidského vesmíru.

Pokud si drahého člověka nepromítneme přímo do podoby slunce, můžeme o jeho důležitosti pro náš život vypovídat alespoň v souvislosti se sluncem. Když je někdo „*nejdražší bytostí pod sluncem*“, znamená pro nás v absolutním měřítku velmi mnoho. Takový člověk je pro nás za skutečnou hodnotou, máme k němu intenzivní a citově vřelý vztah. „*Pod sluncem*“ se totiž nachází celý náš myslitelný svět. Ekvivalentním je v tomto případě výraz „*na světě*“, dále se asociuje význam všeobjímajícího univerza.

4.4.2.1.2. Rodinné vztahy a manželství

Drahocenné slunce figuruje ve rčeních souvisejících s rodinnými vztahy. Paralelně fungují frazémy „*rodina bez dětí, den bez slunce*“ a „*manželstvo bez dětí, den bez sluníčka*“.

Za naplněné manželství je z hlediska křesťanské tradice považováno takové, ve kterém se narodí děti. Pokud tedy manželé děti nemají, je to z tradičního hlediska považováno za nedostatek, absenci klíčového elementu, nenaplněnost. Stejně jako den bez slunce na nás může působit skličujícím dojmem a jakoby méněcenně oproti dni krásnému, tj. prosluněnému.

Ve rčení „*na slunci teplo, při matce synu blaze*“ je slunce vnímáno jako zdroj pozitivní energie. Setkáváme se v něm s figurou, ve které se na slunci formuje výhodné místo. Sluneční svit a vyzařované teplo se přirovnává k síle mateřské lásky.

Pokud jsou tedy rodinné vztahy kvalitní a naplněné, působí pozitivně jako slunce. Pokud jsou jistým způsobem pokaženy, vyznívají skličujícím dojmem stejně jako sluneční absence.

4.4.2.1.3. Slunce je jen jedno

Slunce má na nebi výlučné postavení, je ústředním bodem naší sluneční soustavy, na denní obloze je spolehlivě hlavní dominantou, která poutá pozornost. V přísloví „*jedno slunce dosti na nebi*“ je tato výlučnost vnímána ve smyslu dominance. Přeneseně vyjádřeno jedna dominantní osobnost je pro určité společenství naprosto dostačující, větší počet takovýchto vůdčích typů není žádoucí.

V přísloví „*slunce jedno za všechny hvězdy stojí*“ se výlučnost a jedinečnost slunce ukazuje v trochu jiném smyslu. Konkrétně se slunce prezentuje jako to nejlepší ze všech možných svého druhu.

4.4.2.1.4. Slunce je zdrojem pozitivních pocitů a prožitků

Slunce se ve frazeologii objevuje také ve spojení s pozitivními abstrakty – štěstí, sláva, svoboda. Užíváme obrátů „*vyšlo slunce svobody*“, „*slunce štěstí*“, „*slunce slávy*“. Slunce se tedy v lidské mysli pojí s mimořádně důležitými událostmi v životě jedince i celé společnosti.

Za pravděpodobné pojítka slunce se štěstím bychom mohli označit výše zmíněnou sluneční vlastnost záření, vyzařování. Stejně tak pocit štěstí bývá patrný navenek, vyzařuje především z obličeje, ale může být rozpoznatelný i z celkového postavení těla.

Slunce jako mocný vládce nebes v duchu dávných představ našich předků – snad právě tato koncepce stojí na začátku řetězce – moc s sebou nese proslulost, věhlas a slávu. V této souvislosti uveďme příklad významného francouzského panovníka Ludvíka XIV., který si zvolil pseudonym Král Slunce (Roi Soleil). Tento absolutistický panovník 17. stol. je symbolem Francie té doby. Nejen v oblasti politiky a hospodářství, ale též v oblasti kultury znamenalo jeho panování pro zemi skutečný rozkvět. Období označované jako „zlatý věk“ se vyznačuje velkým rozvojem módy, umění, architektury a obecně všech uznávaných oblastí kulturní sféry.

Propojení s pojmem svobody může mít důvodů vícero. Už například postavení slunce ve volném prostranství nebes působí absolutně nezávislým dojmem. Dále představa svobodného pohybu, který sice má svoje pravidelné cykly, ale na druhou stranu se nezdá být ničím omezovaný. Slunce si z našeho pohledu udává svůj pohyb nezávisle a podle sebe.

4.4.2.2. Prospěšnost i nebezpečí

4.4.2.2.1. Prospívání a prosperita

Pokud se zachovává přiměřenost v kontaktu se sluncem, bývá celkový efekt kladný. Dokladem nám může být život rostlinné říše. Právě rostliny své listy či květy v průběhu růstu zpravidla otáčí směrem, odkud přichází sluneční záření. Tento fakt stojí za vznikem frazému „*dělat něco na slunci*“ nebo „*dělat něco po slunci*“, protože zkratka leccos v našem světě přirozeně „*jde za sluncem*“, neboť je to výhodné. Slunce je zdrojem světelné a tepelné energie, která prospívá rozvoji života.

Slunce nejen že prospívá životu, ale je dokonce jakousi podmínkou pro udržení zdravého lidského života. Naprostá absence slunečního svitu se pojí s představou o špatném prospívání lidského organismu. Přísloví „*kam nechodí slunce, chodí lékař*“ spojuje nedostatek slunečního svitu s nemocí. Nepřicházející slunce tedy znamená absenci slunečního svitu, která vyvolává příchod lékaře. Příchod lékaře metonymicky značí, že je někdo nemocný.

4.4.2.2.2. Nebezpečí

Slunce má velikou sílu, je třeba být při kontaktu s ním opatrný, aby se nestalo, že člověk „*přebere sluníčko*“ či „*přebere sluníčka*“. Slunce je nejen prospěšná, ale také nebezpečná věc. Při kontaktu s nebezpečnými věcmi je třeba si zachovat obezřetnost a zdravou míru. Jakmile ji totiž překročíme a „*přebereme*“, dostáváme se do problému. Asociuje se nám tímto spojitost se spálením se, úžehem a úpalem, tedy všemi nepříjemnými stavy, jež vznikají vlivem nadměrného slunění. Průvodní jevy těchto stavů jsou obvykle zarudnutí kůže, bolest hlavy, pocit celkové slabosti a nevolnosti.

4.4.3. Prostor

Prostor je sám o sobě velmi obtížně uchopitelnou kategorií, neboť zahrnuje širokou škálu možných významových rovin – na základě lidské zkušenosti vymezený *přirozený prostor* trojrozměrný; *prostor logický* představující množinu souvislostí; *prostor* korespondující s určitým *myšlenkovým konstruktem*; v dalším rozměru *prostor jeví se* každé bytosti individuálně. Uchopování prostoru vykazuje výrazně antropocentrické tendence a odráží se do konstrukce jazykového obrazu světa (Čechová, 2007).

Pro tento rozvrh možných přístupů k problematice prostoru je spojujícím článkem poznatek, že se jedná o „*jev konstituovaný k jednání člověka, tj. jako dějiště, zároveň jako prostor konstituující, tedy jako předpoklad zrodu subjektu v prostoru.*“ (Čechová, 2007, s. 114).

4.4.3.1. Slunce v prostoru

Prostor a lidská zkušenost s jeho vnímáním se odráží také do frazeologie. Čechová (2007) v souvislosti s tím vymezuje třídu tzv. *prostorových frazémů*. Naše pozornost se nyní zaměří na několik z nich, ve kterých figuruje lexém slunce.

4.4.3.1.1. Atraktivní místa

Klíčem k uchopení frazému „*usilovat o místo na slunci*“ je slunce jako zdroj světla a tepla. Světlo na lidskou psychiku působí lépe než tma, stejně tak vzniká příjemnější pocit z tepla než z chladu. Paralelně se tak i naše představa o úspěchu a dobrém postavení spojuje se získáním místa na slunci. Na první pohled se tedy místo na slunci jeví pro život jako výhodné.

Tento frazém však s sebou nese vždy jednoznačně pozitivní konotace. V některých případech vyjadřuje až přehnanou ambicióznost usilujícího, který se na cestě vzhůru nezastaví před ničím. Můžeme ho označit za bezohledného kariéristu, který vše hodnotí pouze prizmatem vlastního prospěchu.

Místo na slunci se sice jeví jako výhodné, ovšem rozhodně není bez rizika. Stejně jako přehnané vystavování se slunečnímu záření, tak i cesta za prestižním postem může mít negativní důsledky. Před nimi varují přísloví „*kdo na slunci chodí, stín ho následuje*“ a

„*kdo na slunce chodí, sám sobě škodí*“. Místo na slunci může být totiž nebezpečnou a zrádnou oblastí. Stejně jako má každý úspěch svou stinnou stránku.

4.4.3.1.2. Prostor pod sluncem

Prostor takřka bez hranic se otevírá „*pod sluncem*“. Slunce ve frazému figuruje v privilegovaném postavení nad vším myslitelným na naší zemi, což evokuje návaznost na dávné kultury, které jej stavěly do pozice nejvyšších božstev. V pozici dole pod ním se vyskytuje veškerý náš myslitelný svět.

Slunce ve frazému „*uvidět někoho pod jiným sluncem*“ ukazuje určitý způsob osvětlování, resp. nazírání skutečnosti. Dívat se „*pod jiným sluncem*“ začínáme ve chvíli, kdy změním úhel pohledu na věc. Slunce jako by se stávalo optikou, jejímž prostřednictvím se můžeme podívat na svět novým, nečekaným způsobem. Okolnosti, které takto zjistíme, nás podnítí k utvoření nového překvapivého úsudku.

Frazém „*nic nového pod sluncem*“ odkazuje k realitě, která je nám dobře známá. Pokud úhel pohledu nebo optika, jejímž prostřednictvím pozorujeme, zůstává beze změny, potom nás nic nového nepřekvapí. Informace se k nám dostává tak, jak ji očekáváme. Z vševidoucího postavení slunce vysoko na obloze získáváme představu o jeho všestranné informovanosti v oblasti dění ve světě. Když potom nastane situace očekávaná či opakující se, užijeme frazému „*nic nového pod sluncem*.“

4.4.4. Pohyb

4.4.4.1. Východ a západ slunce

4.4.4.1.1. Vstávání a čas určený k aktivitě

Slunce v životě našich předků vymezovalo svým svitem časový úsek dne určený pro práci a aktivitu. Přirozený zdroj světla byl důležitý už z toho důvodu, že umělé osvětlení nebylo samozřejmostí jako v dnešní době. Podle pozice slunce na nebi v jednotlivých ročních obdobích a fázích dne si lidé organizovali svůj čas ještě před tím, než si zavedli další způsoby měření času.

Pokud odhlédneme od konkrétních časových údajů, můžeme obecně tvrdit, že se náš den skládá ze dvou částí – světlé denní a tmavé noční. Den začíná východem slunce, v jeho průběhu se slunce posunuje po obloze západním směrem, až do chvíle, kdy zmizí na obzoru. Končí světlá část dne, na obloze se objevuje měsíc. Na potměšilé obloze můžeme sledovat hvězdnou oblohu, kterou přes sluneční svit nebylo vidět. Část dne provázená světlem je z obecného hlediska určena k aktivitě, noc je potom primárně určena k odpočinku a opětovnému načerpání energie pro další den.

V následujících frazémách figuruje slunce v pozici měřiče času:

Od slunka do slunka

Od slunka východu do slunka západu

Dělat od slunka do slunka

Pracovat od slunka do slunka

Dělat od slunka východu do slunka západu

Pracovat od slunka východu do slunka západu

Doba „*od slunka do slunka*“ tedy metonymicky zastupuje představu o celé světlé části dne. Jako taková se pojí především s pracovní aktivitou, respektive vysokým pracovním nasazením a činorodostí. Pokud někdo „*pracuje od slunka do slunka*“, znamená to, že musí vstávat velmi brzy, s prací končí pozdě, jeho aktivita je tak prakticky nepřetržitá, realizuje se v průběhu celého dne. Dalo by se říct, že se frazému užívá spíše ve spojitosti s prací fyzickou.

Frazémy pojednávající o vstávání, ve kterých figuruje slunce, jsou následující:

Vstávat se sluncem

Vstávat se sluníčkem

Špatná ta hospodyně bývá, kterou slunce pod peřinou vidá.

Vstávající „*se sluncem*“ je považován za pracovitého, čínorodého člověka, který zbytečně neplýtvá časem na spánek. Lidská čínorodost je z tradičního hlediska hodnocena kladně, konečně i naše moderní společnost je orientována výkonově. Oproti tomu odpočinek a především pohodlnost stojí v našem hodnocení na opačném pólu. Přísloví „*špatná ta hospodyně bývá, kterou slunce pod peřinou vídá*“ se sice již v dnešní frazeologii běžně neužívá, ale můžeme na něm vysledovat, nakolik byla pro naše předky pracovitost spojena s lidskými kvalitami.

4.4.4.1.2. Čas k řešení problému

Západ slunce figuruje v příslovích „*nad manželským hněvem nemá zapadat slunce*“, „*nad bratrovým hněvem nech slůnko nezapadá*“, která pojednávají o řešení rodinných problémů. V souvislosti s negativními emocemi figuruje slunce v pozici arbitra, ale také měřiče času. Pokud tedy panuje neuspokojivá situace mezi nejbližšími členy rodiny, neměla by trvat dlouho. Ve rčech je metonymicky vyjádřeno přání, aby se nepříznivá situace vyřešila v rozumné době. Slunce jako by k usmírovacímu aktu mohlo poskytnout čas navíc. Situaci můžeme nazřít i tak, že problémy v rodině by se měly vyřešit co možná nejrychleji, ideálně ještě v horizontu toho samého dne, kdy vznikly.

4.4.4.1.3. Kvalita vycházejícího

Nové v určitých směrech vnímáme jako kvalitnější než staré, proto i „*slunce jest milejší, když vychází, než když zachází*“. Jeví se nám totiž svěží a neopotřebované dlouhodobým působením či užíváním. Ráno slunce vychází s příslibem dostatku energie pro celý den, k večeru jeho intenzita slábne, očekáváme noc. Navíc nový začátek v naší mysli vzbuzuje pozitivnější asociaci než skon.

Východ slunce se promítl i do opisného názvu ostrovní země východní Asie. Japonska. To se často označuje perifrází „*Země vycházejícího slunce*“.

Vznik tohoto pojmenování vychází z japonštiny, ve které se skládá celkem ze tří znaků – slunce, původ a země; tedy doslovně „*Země vycházejícího slunce*“.

Symbol slunce se nachází i na japonské vlajce a státním znaku.

4.5. Koncept slova-pojmu měsíc v českém jazykovém obraze světa

Frazémů, ve kterých figuruje lexém měsíc, je z hlediska kvantity méně, než frazémů, v nichž je jedním z komponentů lexém slunce. Pro zachování stejného systému členění frazémy dělíme do čtyř oblastí. Pro první oblast je charakteristické spojení s **časem** a jeho odměřováním. Spojitost měsíce s kategorií času by se dala označit za poměrně konvenční. Můžeme ji vysledovat již v tradici dávných měsíčních božstev.

Druhou skupinu utváří souvislost s **pohybem** – pádem z měsíce.

Třetí oblast je spojena se **svitem** měsíce, který se vyznačuje menší intenzitou, než svit sluneční. Zároveň není na rozdíl od slunce ani zdrojem tepelné energie.

Pro poslední oblast je spojícím faktorem **tvar** měsíce. Klíčový je pro tyto frazémy kulatý tvar měsíce v jeho nejsvětelnější úplňkové fázi.

4.5.1. Čas

4.5.1.1. Měsíc a plynutí času

Možné paralely zakotvení měsíce v čase můžeme najít už v tradici dávných měsíčních božstev.

„Protože se fáze měsíce objektivně střídají, stal se měsíční bůh bohem rozdělení času. Egypťský Thovt je pánem času, čísla, míry a zákona; jeho atributem je často palmová ratolest, na níž jsou zaznamenány roky jako vroubky. Babylonský Sin je zapisován číslicí 30 (jako dny v měsíci). Pobaltská měsíční božstva (Meness u Lotyšů, Menulis u Litevců) odvozují svá jména z indoevropského kořene me = messen = měřit.“ (Lurker, 2005, s. 291)

Z hlediska svého ukotvení v jazyce funguje měsíc coby časová míra. Důkazy můžeme najít v následujících frazémech:

Být v několikátém měsíci

Dostat několik měsíců

Jednou za uherský měsíc / rok

Měsíc ve významu doba trvání představuje určitý časový úsek.

Od měsíce kalendářního, přesněji období v délce trvání zhruba 30 dní, se odvíjí způsob našeho uvažování v dlouhodobějším horizontu. Spojení s pomocným slovesem *být*, tedy výraz „*být v několikátém měsíci*“, vypovídá o stupni pokročilosti těhotenství.

Pokud někdo „*dostane několik měsíců*“, znamená to, že mu byl uložen trest odnětí svobody v příslušné délce trvání.

Obě užití tedy značí nějaký konkrétní časový úsek, který si můžeme představit. Oproti tomu ve spojení „*jednou za uherský měsíc*“ nelze dobu trvání blíže specifikovat. „*Uherský měsíc*“ nemá žádnou přesnou délku trvání, jedná se ovšem o poměrně dlouhý časový úsek. Frekvence „*jednou za uherský rok*“ je tak velice nízká až mizivá.

4.5.2. Pohyb – pád z měsíce

4.5.2.1. Průběh

Měsíc je v mnoha přirovnáních spojován s pohybem směrem dolů. Konkrétně se jedná o padání z jeho povrchu. Pád je obecně proces, při kterém se určité těleso pohybuje směrem k zemskému povrchu. V našem případě se jedná o pád živé bytosti. Na jeho počátku proto můžeme předpokládat úlek padajícího, na konci více či méně traumatizující otřes. Těsně po dopadu se může dostavit šok, dezorientace, případně zranění. Žádný z výše popsaných doprovodných jevů padání se nedá považovat za pozitivní ani příjemný. Důkazy o nepříjemnosti pádu jsou zakotveny i v našem jazyce. Demonstrovat je budeme na příkladech následujících frazeologických obrátů, ve kterých figuruje lexém měsíc.

4.5.2.2. Spadnout z měsíce

Pokud chceme vyjádřit, že se někdo chová zvláště, podivně, nestandardně, užijeme výrazu „*spadl z měsíce*“. „*Spadlý z měsíce*“ se ve svých projevech odlišuje od ostatních a právě jinakost je často považována za jev negativní. Odlišnosti poutají naši pozornost, máme tendenci si je určitým způsobem vysvětlovat. V tomto případě souvisí vysvětlení s pobytem jedince mimo sféru běžné reality.

Varianta tohoto frazému existuje také ve spojení s planetou Mars („*spadnout z Marsu*“).

4.5.2.3. Následky

Zvláštnosti a odlišnosti se na první pohled projevují ve vzhledu. Pokud se tedy někdo odlišuje od většinové společnosti vzezřením, užíváme pro jeho označení přirovnání „*vypadá, jako by spadl z měsíce*“. Toto přirovnání s sebou nese určitý pejorativní hodnotící příznak.

Do sféry vzhledu zařadíme i výraz obličeje. Z něj se dá velice dobře vyčíst vnitřní rozpoložení člověka. Pokud je nesvůj či zmatený z určité situace, dívá se na věci kolem sebe s nepřiměřeným úžasem v očích, obrazně řečeno „*kouká, jako spadlý z měsíce*“. V tomto způsobu pohledu na svět se odráží i jistá nepřipravenost pro vyrovnání se s realitou.

Odlišnost jedince od většinové společnosti se nemusí realizovat pouze ve sféře vzhledu. Může se promítnout do oblasti vyjadřování názoru. Vnímání názorové odlišnosti však může být stejně negativní jako vnímání odlišnosti jevové. Své názory artikulujeme prostřednictvím řeči – odtud tedy přirovnání „*mluví, jako by spadl z měsíce*“.

Další nestandardní situace je vyjádřena ve frazému „*chodí jako spadlý z měsíce*“. Základní pohyb celého našeho těla se realizuje prostřednictvím chůze. Pokud je chůze váhavá, nejistá, příliš pomalá, pokud její směr není přímý nebo se jeví bez zjevného cíle, opět v naší mysli vzniká pocit, že něco není úplně v pořádku. Takové chození na sebe upoutá pozornost, protože je na první pohled něčím zvláštní. Může vypovídat o zjitřeném stavu mysli tohoto chodce, o jeho možné indispozici, zkrátka o určitém ne zcela optimálním celkovém stavu.

Dále se dostáváme k frazému, ve kterém figuruje sloveso být ve významu existovat. Jedná se o přirovnání „*je jako spadlý z měsíce*“. To může zastřešit všechny výše zmiňované stavy, kdy se jedinec jeví odlišně od ostatních. Bytí jakožto existence se totiž projevuje všemi výše uvedenými způsoby – vzhledem, chůzí, mluvou či pohledem na okolní svět.

4.5.3. Měsíční svit

4.5.3.1. Chlad a nevýraznost

Měsíc není zdrojem tepelné energie, ze svojí podstaty není ani zdrojem světla, jeho svit je pouhým světelným odrazem. Měsíční světlo je chladné a logicky méně intenzivní než světlo sluneční.

Proto je svit měsíce přirovnáván k „*rybímu oku*“ – nevýraznému a studenému.

Ještě víc se měsíce ve své nedostatečnosti projevuje tehdy, pokud není na obloze pozorovatelný vůbec – „*nov měsíc nesvíí celou noc*“.

Počáteční fáze cyklu měsíčních proměn, kdy je měsíc z povrchu naší planety zcela nepozorovatelný, se nazývá nov (novoluní). V noci se díváme na jeho temnou, neosvětlenou polovinu. Míra nedostatečnosti ve vyzařování tedy v novu dostupuje svého vrcholu.

4.5.3.2. Distancovanost, odměřenost, neúčast

Ve frazémeh „*psí štěkot na měsíc neplatí*“ a „*pes štěká, ale měsíc nezraní*“ figuruje měsíc v pozici zcela nezúčastněného pozorovatele. Jeho postavení vysoko na obloze vzbuzuje dojem jisté distancovanosti. K ní se navíc připojuje chladný měsíční svit. Celek tedy snadno může vzbudit představu o nedosažitelnosti, odměřenosti a nepřístupnosti. Ať už se na zemi bude dít cokoli, měsíc to žádným způsobem neohrozí ani neovlivní. Důvod, proč ve rčení figuruje pes, není náhodný. Pes je označován za měsíční zvíře – jeho chování je měsícem výrazně ovlivňováno.

4.5.4. Tvar – měsíc je obličej

4.5.4.1. Kulatý a oblý

Lidský obličej si přirovnání k měsíci získal pro svůj oblý tvar – „*obličej jako měsíc*“, „*obličej jako měsíček*“. Měsíc však z hlediska pozorovatele tvar mění podle toho, jak je nasvětlen. Cyklicky se střídají čtyři fáze, které vrcholí v plně kulatém tvaru měsíce na obloze neboli úplňku. Takže i když to není řečeno explicitně, obličej přirovnávaný k měsíci je kulatý, často až přespříliš.

I v případě následujících přirovnání se vypovídá o výrazně kulatém tvaru obličeje:

Mít obličej jako měsíc v úplňku

Mít obličej jako měsíček v úplňku

Mít tvář jako měsíc v úplňku

Mít tvář jako měsíček v úplňku

Význam frazému se zdůrazňuje přímým užitím adjektiva „kulatý“ – „*obličej jako měsíc kulatý*“, „*tvář kulatá jako měsíc*“.

4.5.4.2. Výraz štěstí

V následujících přirovnáních se nabízí srovnání úsměvu s měsícem v úplňkové fázi:

Usmívat se jako měsíc v úplňku

Usmívat se jako měsíček v úplňku

Zářit jako měsíc v úplňku

Zářit jako měsíček v úplňku

Pokud přirovnáme vyzařování pozitivní energie a úsměvu k „*měsíci*“ či „*měsíčku v úplňku*“, vyjadřujeme tak jeho značnou intenzitu. Prožitek štěstí je v tomto případě dobře pozorovatelný navenek. Stejně jako měsíc je nejlépe pozorovatelný ve své nejsvětelnější fázi, v úplňku.

Kromě světla hraje svoji roli i tvar. Měsíc v úplňku je ze všech svých fází prostorově nejvýraznější. V souvislosti s výrazným úsměvem mluvíme o „širokém úsměvu“, proto i rozprostření do šířky či obecně do prostoru může objasňovat přirovnání k měsíci v úplňku.

Do stejné skupiny přirovnání můžeme zařadit i ta, která užívají expresivního výrazu „huba“.

Mít hubu jako měsíc v úplňku

Mít hubu jako měsíček v úplňku

4.5.4.3. Rozpačitý výraz

Přirovnání úsměvu k měsíci nemusí mít vždy pouze kladný význam. Pokud ve výrazu figuruje jistý nepříjemný komponent, dochází ve významové oblasti k posunu. Záporným faktorem v přirovnáních „usmívat se jako měsíc na hnůj“, „usmívat se jako měsíček na hnůj“ a „směje se jak měsíc na hnůj“ je právě „hnůj“. Z hlediska percepce můžeme tedy předpokládat nelibý vjem především z důvodu zápachu. O frazémeh můžeme uvažovat i z pozice užitého kontrastu – měsíc vnímaný jako ušlechtilý básnický symbol v konfrontaci s hnojem provázeným nepříjemným zápachem i vzezřením.

Reakcí na nepříjemné střetnutí může být výraz v obličeji vyjadřující zaskočení, nepřipravenost či rozpaky.

4.6. Porovnání konceptů slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc

V této části analýzy se zaměříme na porovnání vybraných frazémů obsahujících pojem slunce a měsíc. Ačkoli se jedná o pojmy označující podobná nebeská tělesa, nesmýšlíme o nich stejným způsobem. To se odráží právě ve způsobu užití těchto pojmů v obrazných vyjádřeních.

4.6.1. Rozdíly ve vnímání

Základ rozdílného vnímání slunce a měsíce může být spojen s úsekem dne, ve kterém jsou pro nás tato nebeská tělesa pozorovatelná. Den je určen pro aktivitu a práci, což pro člověka znamená výdej energie, stejně jako pro slunce, které k nám vysílá světlo a teplo. Slunce je sálající zdroj.

Oproti tomu noc je primárně časem útlumu, pro člověka je to doba určená k načerpání energie, spánku a odpočinku. Měsíc sice také vydává svit, ale vzhledem k tomu, že se jedná o světelný odraz, nemá takovou intenzitu a navíc je chladný, nevydává teplo. Měsíc není zdrojem energie.

Na tomto pozadí se utváří základní rozdíl pro naše vnímání – slunce je silnější než měsíc.

Obdobně vnímali tuto rozdílnost mezi sluncem a měsícem i naši předkové. Sluneční kult vyznávaly dávné kultury napříč kontinenty (např.: Mezopotámie, Egypt, Japonsko, říše Inků). Měsíc také často figuroval v dávných lidských představách v pozici božstva, jeho pozice ovšem nikdy nebyla natolik výrazná či silná, jako v případě slunce.

Nabízí se nám srovnání životadárné vyzařující slunce a na druhé straně klidná síla umírněného měsíce. Tvrzení dokládáme příkladem z antických bájí, ve kterých byl za boha slunce považován Hélios, za bohyni měsíce Seléné. *„Podle antických bájí je Hélios krásný bůh se zlatými vlasy, kolem nichž září koruna z jasných paprsků. Hélios každý den vyjíždí na svém slunečním voze po nebeské klenbě a přináší lidem i bohům světlo.“* (Royt, Šedinová, 1998, s. 10)

Sluneční bůh byl tedy silný, vydával světu světelnou energii, byl to bůh – muž.

„U Řeků a Římanů byl měsíc ženského rodu, proto byl personifikován ženskými bohyněmi (řec. Seléné, lat. Luna). Měl také ženské vlastnosti (mírnost, pokoru, úplnost). Seléné vystupovala ve dvojici s Héliem – bohem slunce – přičemž bylo známo, že měsíc světlo nevyzařuje, ale přijímá. Spojení obou bylo chápáno velmi příznivě, neboť znamenalo příslib plodnosti.“ (Royt, Šedinová, 1998, s. 11)

Měsíc figuroval v pozici klidné umírněnosti, často se jednalo o ženskou bohyni.

Je důležité si povšimnout komplementarity slunce a měsíce v antickém bájném rozvrhu. Vzájemně se doplňují síla a umírněnost, energie a zklidnění, vzniká tak vyváženost, rovnováha sil. Rovnováha a umírněnost se promítá i do antického filosofického myšlení a rozvrhování světa.

Z antické koncepce boha slunce a bohyně měsíce je ještě zajímavé uvést, že „luna představovala oproti „duchovnímu“ slunci prvek pozemský, a tvořila tak pomyslnou hranici mezi nebem a zemí.“ (Tamtéž, s. 11)

Měsíc z tohoto hlediska nepatří na oblohu tak bytostně jako slunce. Slunce bylo antickému člověku vzdálenější, působilo pro něj nedosažitelně. Měsíc byl pozemskému životu blíže, představoval pojítka mezi nebem a zemí.

Nyní se zaměříme na konkrétní frazémy, které poukazují k rozdílnému náhledu na slunce a měsíc. V různých rovinách se rozkryje náš pozitivnější vztah ke slunci než k měsíci.

4.6.2. Slunce je cennější než měsíc

Ve frazému „jednomu slunce svítí a druhému ani měsíc nezašeří“ se odhaluje nespravedlivé uspořádání věcí ve světě. Obrazem pro životní štěstí je sluneční svit. Na druhé straně stojí nedokonalý svit měsíce – „šeření“. Šero označuje horší světelné podmínky, menší intenzitu světla.

Obrazem úspěchu je přijímání intenzivního světla od slunce. Obrazem nezdaru je absence jakéhokoli světla v životě, dokonce i toho, které je menší kvality, čili horší intenzity. Úspěšný dostává vše v plné míře, neúspěšnému se nedaří získat ani dílčí fragment.

Slunce se pojí s kvalitou a úspěchem, měsíc plní roli méněcenného.

Pokud si připomeneme výrazy spojené s drahocenností a krásou, figuruje v nich také vždy výhradě slunce – „*být něčí slunce*“, „*být sluncem něčího života*“, „*být krásný jako slunce*“ a další obdobné frazémy, které běžně užíváme. Měsíc nefiguruje v žádném takovém výrazu, zřejmě není v naší mysli zakotven jako natolik výrazná hodnota.

4.6.3. Slunce ukazuje, měsíc ukrývá

Se světlem a osvětlováním souvisí i další frazémy „*co mu sluníčko ukáže, to mu měsíček přinese*“ a „*co sluníčko ukázalo, měsíček vzal*“, ve kterých figuruje slunce a měsíc. Slunce osvětluje den, kdy je vše zjevnější než v noci. Situace je přehlednější, člověk se snadno zorientuje. V noci se intenzita světla snižuje, okolní svět se dostává do skrytosti, leccos přestává být patrné. Občas je ale skrytost výhodou, obzvlášť pokud chceme ukryt něco, co bychom neradi zveřejňovali. Může se jednat o něco intimního, případně nedovoleného, zakázaného.

Přísluví „*co mu sluníčko ukázalo, to mu měsíček přinese*“ by se dalo doplnit dalším rčením „*příležitost dělá zloděje*“. Zdrojem nápadu udělat nedovolenou věc, ukrást něco, je slunce, které situaci jasně ukáže. Podmínky pro bezpečnou realizaci činu vytvoří měsíc, díky kterému vznikne víc zahalující tmy než světla. Pachatel má tak poznatky ze situace sluncem osvětlené, čin realizuje v bezpečí měsíčního šera, kdy má větší šanci, že nebude při nedovoleném konání přistižen.

4.6.4. Porovnání úsměvů

Usmívat se jako slunce.

Usmívat se jako měsíček v úplňku.

Usmívat se jako měsíček na hnůj.

Připodobňování úsměvu ke slunci a měsíci může mít následující motivaci. Úsměv se na první pohled pozná z výrazu v obličeji, z postavení úst. Paralela pro přirovnání se vytváří na základě shody ve tvaru – obličeji, slunce a měsíc (v úplňkové fázi) jsou tvaru kulatého.

Klíč k přirovnání úsměvu ke slunci tkví v jeho zářivosti. V případě měsíce hraje roli právě fáze úplňku, která je nejvýraznější co do světelnosti i prostorového rozložení. Rozbor obou typů frazémů jsme již provedli.

Přirovnávání úsměvu k měsíci nemusí znamenat pouze pozitivum. Na měsíci už nás nezajímá, že je zářivý, nevšímáme si jej pro jeho kulatý tvar. Měsíc na sebe upozorňuje proto, že se dostává do nezáviděníhodné konfrontace. V přirovnání „*usmívat se jako měsíček na hnůj*“ dochází k obraznému setkání měsíce s hnojem. Ušlechtilost a krása versus odpudivost a zápach. Výsledkem je měsíc v rozpacích, přeneseně rozpačitý úsměv.

Je zajímavé, že přirovnání úsměvu ke slunci nese vždy veskrze pozitivní význam, v případě měsíce se setkáme i s negativní smyslovou rovinou.

4.6.5. Na slunci se dá vyhřívát, z měsíce se dá spadnout

Místa vymezená sluncem a měsícem jsme již analýze podrobili. Nyní se zaměříme na jejich porovnání.

Usilovat o místo na slunci

Je jako spadlý z měsíce

Místa spojená se sluncem jsme vymezili jako výhodná. Občas mohou představovat riziko, je třeba zůstat při kontaktu s nimi v obezřetnosti, to ale nesnižuje jejich atraktivitu. „*Místo na slunci*“ je slibné, značí dobrou příležitost. Asociuje se i výraz „*hřát se na výsluní*“, jehož přeneseným významem je těšit se něčí přízni.

Místo na měsíci není ve frazémeh nijak blíže specifikováno. Pobyt zde však zakládá odlišnost od většinové společnosti. Další nevýhodou je, že se z měsíce dá v obrazném smyslu spadnout. Pád z měsíce představuje riziko, že odlišnost jedince vyplyne v kontaktu s většinovou společností na povrch. Ten, kdo „*mluví; kouká; chodí jako spadlý z měsíce*“, se na první pohled zjevným způsobem liší od většiny.

Místo na slunci tedy může být výhodné, k jeho získání musíme vyvinout úsilí. Oproti tomu o pobyt na měsíci se usilovat nemusí, navíc s sebou nese riziko vzniku odlišnosti od většiny, která představuje znevýhodnění.

5. Antropocentrický charakter jazyka

Jedním ze základních východisek kognitivní lingvistiky je, že jazyk přirozeně vykazuje značnou míru antropocentričnosti. Antropocentrický rozměr spočívá ve vztahování se k okolnímu světu, vypovídání o věcech ve světě prizmatem čistě lidského úhlu pohledu na realitu. Hodnotíme svět na základě našeho, tj. lidského vnímání, máme tendenci přenášet struktury fungující v rámci naší tělesné zkušenosti na struktury a vztahy, které fungují ve světě.

„Antropomorfizace (řec. anthropos: člověk; morphe: forma, podoba), proces a výsledek přenášení lidských vlastností na jiné objekty, např. na bohy (v antropomorfismu) nebo na zvířata.“ (Lexikon teorie literatury a kultury 2006)

S principy antropomorfizace se setkáváme také v souvislosti se sluncem a měsícem. O tom, jak hloubkově jsou tyto pojmy zakotveny v naší mysli, se můžeme přesvědčit na základě představ a smýšlení našich dávných předků.

5.1. Slunce a měsíc v představách nejstarších lidských kultur

Lidský život je složen z celků, které se vzájemně propojují, často se cyklicky opakují, a tak prakticky utvářejí naše umístění do světa. Každý celek má svůj obsah, abychom jej mohli vnímat, potřebujeme si ho svým způsobem uchopit, vymezit, ohraničit – najít si hranice, které ho určují.

Slunce a Měsíc jako nebeská tělesa udávají lidskému životu řád. Svým pohybem po obloze vymezují pro náš život důležitý celek, den.

V základním rozvrhu světa nejstarších lidských kultur figuruje slunce a měsíc v postavení nejsilnějších božstev. Tato božstva souvisela s představami o vzniku a řízení světa doslova napříč kontinenty a historií lidstva.

V mytických představách se původně velmi často zrodila dvě slunce, z nichž jedno se následně transformovalo do podoby měsíce (často degradací, ztrátou kvality záře). Možná i proto slunce a měsíc často představují komplementární dvojici. Slunce jako energický

(mužský) princip, který je doplňovaný umírněným (ženským) principem měsíčním. (Royt 1998)

Další vliv na utváření prapůvodních představ může mít i pohyb a proměnlivost těchto nebeských těles z hlediska lidského pozorovatele. Měsíc se člověku ukazuje v proměnách, cyklicky se střídajících fázích růstu a zmenšování. Proto se měsíční božský princip často spojuje s měřením času, představou smrti a zmrtvýchvstání. Stejně tak východ a západ slunce souvisí se symbolikou smrti a znovuzrození. (Lurker 2005)

Za všechny příklady zbožšťování nebeských těles uvádíme staroegyptskou koncepci slunečního kultu. Hvězda Slunce byla považována za viditelné tělo nejvyššího boha Re. Ten představoval nejen stvořitele, ale i udržovatele pořádku v běhu světa. Svým putováním po obloze zajišťoval střídání dne a noci. (Lurker 2005)

5.2. Měsíc a paralely ve fungování ženského těla

Měsíc je velmi výrazně spjat s procesy fungování lidského, konkrétně ženského těla. Souvislosti můžeme najít už v měsíční symbolice, kdy právě měsíc často zastupoval ženský prvek, plodnost a znovuzrození.

Nejvýraznější paralely najdeme mezi měsíčním cyklem a fázemi v hormonálním fungování ženského těla. Doba měsíčního cyklu, ve kterém se vystřídají všechny jeho čtyři fáze, trvá přibližně třicet dní. Opakuje se stále dokola, a to s naprostou pravidelností.

Ženské tělo prochází pravidelnými hormonálními cykly, které nejen svou pravidelností, ale i délkou periody odpovídají cyklům měsíčním. Ženský hormonální cyklus trvá přibližně 28 dní, jeho význam tkví především v umožnění reprodukce lidského jedince. V průběhu cyklu se uvolňuje z vaječníku ženská pohlavní buňka, vajíčko, která sestupuje do dělohy. V případě, že nedojde k jejímu oplodnění mužskou pohlavní buňkou, uvolňuje se i s částí výstelky dělohy a odchází z těla pryč provázená krvácením, kterému se říká menstruace, lidově měsíčky.

Pokud dojde ke splynutí ženské a mužské pohlavní buňky, menstruační cyklus se zastaví a v těle ženy se začíná rozvíjet jiný proces, těhotenský. Těhotenství trvá přibližně devět

měsíců, které se dle stupně vývoje plodu dělí na tři etapy – tzv. trimestry. Pro označení pokročilosti těhotenství užíváme slovního spojení, že žena je v „několikátém měsíci“.

Výrazu „mateřské lůno“ se užívá pro označení místa ženského těla, kde se nachází děloha. V té se v průběhu těhotenství vyvíjí lidský plod. Růst dítěte v těle matky, mateřském lůně, je také v rovině symbolů spojován s fázemi měsíce. Paralely se dají najít mezi růstem měsíce a růstem dítěte. Měsíc z hlediska pozorovatele cyklicky mění tvar, zvětšuje se až do své nejsvětelnější plně kulaté úplňkové fáze. Dítě také v průběhu těhotenství roste a vyvíjí se. Vysoký stupeň gravidity je na ženě na první pohled zjevný.

V naší mysli se formuje představa o člověku jako mikrokosmu. Jedná se o malý svébytný celek, který funguje na základě určitých principů a zákonitostí. Lidské tělo v průběhu života roste, vyvíjí se, stárne, zkrátka podléhá přírodním zákonitostem jako všechny ostatní živé organismy. Patří k celku přírody, zároveň je však také specificky lidské. Člověk patří jak k sobě samému, tak zapadá do velkého celku světa. Tělo a vesmír představují dva svébytné, zároveň však také propojené světy.

Proto i paralela mezi cykly nebeského tělesa a lidského těla se zdá být něčím víc, než jen zajímavou souhrou okolností.

6. Shrnutí poznatků o konceptu slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc v kontextu českého jazykového obrazu světa

Konceptualizace slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc je do značné míry determinována antropocentrickými tendencemi ve fungování našeho jazyka a mysli (viz zde kap. 5.)

Slovo-pojem slunce v naší mysli utváří koncept primárně na základě fyzikálních vlastností, které vykazuje Slunce ve významu nebeské těleso. Vyzařování světelné a tepelné energie je natolik signifikantní, že je vnímáme na prvním místě. Zdroj světla a tepla představuje především garanta a udržovatele života na zemi. Se životadárnou silou se pojí i slunce v podobě božstva – tak se promítalo do představ našich dávných předků. Tomu odpovídá i struktura frazémů, ve kterých lexém slunce figuruje. Absolutní většina z nich je nějakým způsobem založená na záření či vyzařování. Záření se v naší mysli konceptualizuje jako jasnost, zjevnost, zřetelnost. S jasností dále souvisí vyjevování skutečnosti, v její čisté podobě, k velmi podstatným aspektům patří jasnost spojená s pravdivostí. Slunce je tedy jasné, ozřejmuje skutečnost, stává se pro nás garantem pravdivosti.

Sluneční zář se ztotožňuje s prožitkem štěstí a je charakterizována značnou intenzitou, co do kvality je čistá, krásná, svěží, často zlaté barvy.

V souvislosti s distribucí slunečního svitu se slunce konceptualizuje jako spravedlivé a nezávislé. Jeho přítomnost, resp. příchod souvisí s dobrou vizí do budoucnosti. Naopak jeho absence působí skličujícím dojmem, v krajním případě se nemožnost spatřit sluneční svit pojí s představou o smrti.

Slunce se konceptualizuje jako mimořádná hodnota v našem životě, je nám drahé, drahocenné. Ve frazémech funguje paralela k rodinným vztahům (manželství, vztah mezi rodičem a dítětem). Slunce a síla jeho energie nabízí přirovnání k citu lásky mezi blízkými osobami. Jeho absence ve frazémech týkající se rodinných vztahů představuje nenaplněnost manželského svazku.

Slunce jako hodnota souvisí s jedinečností svého výjimečného postavení v rámci naší sluneční soustavy.

Slunce v naší mysli znamená prosperitu a propojení s místy výhodnými pro život, s místy atraktivními. V souvislosti s tím představuje také úhel pohledu na realitu, optiku, jejímž prostřednictvím nahlížíme svět.

Spojení s prosperitou a výhodností však není absolutně jednoznačné. Slunce a výskyt v jeho přítomnosti, pod jeho vlivem, s sebou nese také nutnost chovat se obezřetně. Intenzita kontaktu se sluncem musí být regulována, aby nedošlo k nežádoucím, až zkázonosným účinkům.

Z toho vyplývá, že slunce v naší mysli figuruje jako zcela neopakovatelná hodnota nesmírného významu a kvality. Z druhého úhlu pohledu se však zároveň jedná o nebezpečnou věc.

Slunce vnímáme také na základě jeho pohybu po obloze. Východ a západ slunce ohraničuje část našeho dne primárně určenou k aktivitě. Jednoznačně kladně je přijímán především východ slunce.

Slovo-pojem slunce se v naší mysli konceptualizuje jako mimořádně hodnotná a jedinečná věc vyzařující světelnou energii, která hraje pro život klíčovou roli. Slunce je garantem života na zemi ve všech jeho podobách.

Konceptualizace slova-pojmu měsíc se utváří především na bázi propojenosti s časem a jeho měřením. Stejně jako se slunce v tradičních představách pojilo se životadárnou božskou silou, měsíc figuroval v pozici božstva symbolizujícího míru a odměřujícího čas. V souvislosti s časem a jeho měřením se měsíc konceptualizuje i v rámci struktury našeho pojmového aparátu. Jedním z významů slova měsíc je časová jednotka určité délky trvání.

Ve frazeologii měsíc figuruje v souvislosti s pohybem, přesněji vyjádřeno s procesem pádu a padání. V tomto kontextu měsíc zakládá odlišnost, jinakost jedince, který je procesu pádu účasten. Takto založená odlišnost je obecně vnímána záporně, jako jistý druh znevýhodnění.

Slunce a měsíc působí jako komplementární dvojice, ovšem v kontextech našeho uvažování se tyto jednotky neprofilují stejně. Měsíc jako nebeské těleso není zdrojem světelné energie, přesto světlo vyzařuje – jedná se odraz světla slunečního. Měsíc je tedy jistým druhem zrcadla, světlo jím odražené má nízký stupeň intenzity. S měsíčním svitem se nepojí tepelná energie, jako je tomu v případě slunečního svitu.

Tyto aspekty zakládají vnímání měsíce jako méněcenného a oproti slunci nedostatečného. Měsíc je chladný, nevýrazný, což asociuje zároveň jistý stupeň distancovanosti, odměřenosti a neúčasti na lidském osudu. Opět si můžeme povšimnout kontrastu ve vnímání chladného odměřeného měsíce a vyzařujícího vřelého slunce.

Měsíc je spojen s proměnlivostí a cykličností. V průběhu měsíčního cyklu se střídají různé fáze jeho osvětlenosti, tudíž se mění i tvar, v jakém máme možnost jej pozorovat. Ve frazeologii se často setkáváme právě s jeho nejsvětelnější fází úplňku. V této podobě se měsíc konceptualizuje jako lidský obličej. Nejen pro svůj oblý tvar, ale také díky struktuře měsíčního povrchu – jejím osvětlením vzniká dojem obličejové kresby.

V souvislosti s obličejem je důležité připomenout přirovnávání měsíce k úsměvu. Ten se vyznačuje jistou mírou intenzity, co do kvality je ovšem velmi často rozpačitý, vyznívá omezeně až trapně.

Měsíc je tedy mírou času. Vyniká především pro svou cyklickou pravidelnost, se kterou mění tvar. Znamená pro nás však také zdroj odlišnosti a znevýhodnění. Ve srovnání se sluncem je považován za méněcennou veličinu nižšího stupně kvality.

7. Závěr

Na základě provedené analýzy převážně frazeologických slovních pojení jsme se pokusili ustanovit a popsat koncept slunce a měsíce v českém jazyce. V souladu s principy kognitivního přístupu k jazyku jsme poukázali na propojenost jazyka a lidské mysli. Způsob, jak na nás slunce a měsíc působí, jak je vnímáme ze specificky lidského úhlu pohledu, do kterého se nezanedbatelným způsobem projektuje též naše zkušenost s vnímáním vlastní tělesnosti, se výrazně projevuje i ve sféře jazyka, resp. vypovídání o světě jazykovým prostřednictvím. Jazyk, mysl, lidská tělesnost a realita světa jsou propojené oblasti, které na sebe vzájemně působí a ovlivňují se. Procesy, které se odehrávají v jedné z nich, můžeme často vysledovat i v oblasti další. Jedná se prakticky o spojené nádoby – fungují paralelně, ovlivňují se, nejsou izolované, nýbrž vzájemně propojené.

Analýza frazeologických spojení obsahujících lexémy slunce a měsíc potvrdila teoretická východiska zakládající se na přirozeném fungování metafory v jazyce. Metaforické tendence se ve struktuře jazyka a mysli projevují velmi výrazně a zcela spontánně. O světě nevypovídáme doslovně, nýbrž často právě na základě přenesených obrazných vyjádření. V tomto kontextu získává na aktualitě koncepce jazykového obrazu světa.

Dále jsme měli možnost si ověřit, že náš jazyk vykazuje značně antropocentrické tendence. Člověk a jeho hledisko jsou středobodem veškerého vypovídání o světě. Způsob konceptualizace slova-pojmu slunce a slova-pojmu měsíc je do značné míry ovlivněn vztahem, který si k nim člověk utváří. Hodnocení věcí není nikdy nezávislé, ale vždy a priori ovlivněné naším zaujatým vztahováním se ke světu.

Slunce se ve strukturách našeho jazyka a mysli konceptualizuje především jako *jasnost*, *zjevnost*, *zřetelnost*, *šťěstí*, *spravedlnost*, *nezávislost* či obecně *hodnota* a měsíc jako *jednotka času* či *způsob jeho odměřování*.

Seznam literatury

Prameny:

BITTNEROVÁ, Dana; SCHINDLER, Franz. *Česká přísloví : Soudobý stav konce 20. stol.*. Praha : Karolinum, 2002. 315 s. ISBN 80-7184-440-3.

ČERMÁK, František, a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha : Academia, 1994. 757 s. ISBN 80-200-0503-X.

FILIPEC, Josef, a kol.. *Slovník spisovné češtiny*. Voznice : Leda, 1997.

HAVRÁNEK, Bohuslav, a kol. *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha : Academia, 1989. 654 s.

JUNGMANN, Josef. *Slovník česko-německý*. [s.l.] : [s.n.], 1989.

MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha : NLN, 1997. 886 s. ISBN 80-7106-242-1.

OUŘEDNÍK, Patrik. *Šmírbuch jazyka českého : slovník nekonvenční češtiny*. Vyd. 3. Praha : Paseka, 2005. 501 s. ISBN 80-7185-638-X.

PALA, Karel; VŠIANSKÝ, Jan. *Slovník českých synonym*. Praha : NLN, 1994. 439 s. ISBN 80-7106-059-3.

Příruční slovník jazyka českého. Praha : Státní nakladatelství

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice : Leda, 2001. 752 s. ISBN 80-85927-85-3.

ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Vyd. 4. Praha : Academia, 2000. 741 s. ISBN 80-200-0824-1.

Literatura:

ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha : Karolinum, 2001. 341 s. ISBN 80-246-0154-0

HOGENOVÁ, Anna. *K problematice poznání*. Praha : Pedf. UK, 2005. 257 s. ISBN 80-7290-222-9.

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Vyd. 1. Praha : Triáda, 2006. 655 s. ISBN 80-86138-78-X.

LAKOFF, George; JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Vyd. 1. Brno : Host, 2002. 282 s. ISBN 80-7294-071-6.

LURKER, Manfred. *Slovník symbolů*. Praha : Knižní klub, 2005. 614 s. ISBN 80-242-1588-8.

NÜNNING, Ansgar, et al. *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno : Host, 2006. 912 s. ISBN 80-7294-170-4.

PATOČKA, Jan. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Vyd. 1. Praha : Oikúmené, 1995. 203 s. ISBN 80-85241-90-0.

ROYT, Jan; ŠEDINOVÁ, Hana. *Slovník symbolů : Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Vyd. 1. Praha : Mladá fronta, 1998. 201 s. ISBN 80-204-0740-5.

VAŇKOVÁ, Irena, a kol. *Co na srdci, to na jazyku*. Vyd. 1. Praha : Karolinum, 2005. 343 s. ISBN 80-246-0919-3.

Encyklopedický slovník češtiny. Praha : NLN, 2002. 604 s. ISBN 80-7106-484-X.

Čítanka textů z kognitivní lingvistiky. Praha: Filosofická fakulta UK, 2004. 119 s. ISBN 80-7308-072-9

Články:

ČECHOVÁ, Marie. Prostorové motivy ve frazémeh. *Naše řeč*. 2007, 90, 3, s. 113 - 122.

Resumé

Diplomová práce je příspěvkem k problematice kognitivní lingvistiky. Zaměřuje se na koncept slunce a měsíce v češtině. Zkoumá proces konceptualizace obou pojmů v českém jazyce a myslí jeho uživatelů.

Na základě analýzy převážně frazeologických slovních spojení jsou oba koncepty popsány a následně podrobeny komparaci.

Práce je založena na kognitivním přístupu k jazyku, jejími východisky jsou především kognitivní sémantika, kognitivní pojetí metafory, teorie konceptuálních schémat a koncepce jazykového obrazu světa.

Summary

The diploma thesis contributes to the field of cognitive linguistics. It focuses on the concept of the Moon and Sun in the Czech language. The thesis examines the process of conceptualization of both terms in the Czech language and in the minds of its speakers.

Having analyzed Czech phraseological units, we described and compared both concepts.

The thesis is based on the cognitive approach to the language; it draws on cognitive semantics, the cognitive concept of metaphor, the theory of conceptual schemes and the concept of linguistic image of the world.

Klíčová slova

- Kognitivismus, kognitivní věda, kognitivní přístup k jazyku, kognitivní lingvistika, kognitivní sémantika, kognitivní analýza, koncept, konceptualizace, konceptuální systém, teorie konceptuálních schémat, metafora aktuální, metafora uzuální, metafora strukturní, metafora orientační, jazykový obraz světa, frazeologie, lidová etymologie, antropocentrismus, předporozumění, fenomenologie, propojení jazyka a mysli, tělo a tělesnost.